

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ผู้บรรลุธรรมถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง ดับภพ ดับชาติ ดับกิเลส ดับสังสารวัฏ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด พัฒนาจิตขึ้นเข้าสู่กระแสธรรม รู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาประจักษ์ในรูปนามที่ปรากฏ จนคลายอุปาทานจากอารมณ์ทั้งปวงตามลำดับขั้น เข้าถึงโลกุตตรธรรม มรรค ผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ผู้วิจยจึงนำการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมาศึกษา ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม
- ๒.๒ การบรรลุโลกุตตรธรรม
- ๒.๓ มูลเหตุแห่งการบรรลุธรรม
- ๒.๔ ผลของการบรรลุธรรม
- ๒.๕ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม
- ๒.๖ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม
- ๒.๗ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

คำว่า บรรลุธรรม เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น, ความรู้แจ้ง, ความถึงพร้อม, ความสำเร็จ หรือความเข้าใจในธรรมของพระพุทธเจ้าในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่ง

การบรรลุธรรม แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ “บรรลุ” และ “ธรรม” คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^๑ ส่วนคำว่า “ธรรม” หมายถึง สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวะธรรม, สังขธรรม, ความจริง, เหตุ, ต้นเหตุ, สิ่ง, ปรากฏการณ์, อัมมารมณ, สิ่งที่เกิดขึ้น, คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง, ความประเสริฐชอบ, หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม, หน้าที่, ความชอบ, ความ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๕.

ยุติธรรม, พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น^๒

คำว่า “บรรลु” ตรงกับภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคจฺจติ) และศัพท์ว่า “อริสมโย” มาจากคำว่า อริ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้), ความเป็นที่ตรัสรู้, สมัยเป็นที่บรรลุ, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๓ นิยมนำ “ธมฺม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อริสมโย” เป็น “ธมฺมาภิสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทศนาวิสาเย จตฺราสีติยา ปาณสทฺสธมฺมธมฺมาภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปรหมั่นสืบ^๔

คำว่า “อริสมโย” เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า อริสมิโตหรืออริสมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^๕

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึงการบรรลุหรือถึง (ธรรม) ปาปุนาติ, ปาปโณติ, ปโปติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทศนาวิสาเย กสกอปาสโก โสตาปัตติผลํ ปตฺโต สมปตฺตภิกฺขุปี พหุ โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปฺณิสฺสูติ แปลว่า ในเวลาจบเทศนา อุบาสกชาวบาบรรลุ โสตาปัตติผลแล้ว แม้ภิกษุผู้ประชุมกันเป็นอันมาก ก็บรรลุอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผล เป็นต้น ดังนี้แล”^๖

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่ คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสบเอง และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยา และคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^๗

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

^๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๔ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๔๗.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^๖ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๐๓.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๘๑.

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทน หรือคำแสดง อรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลาย คำมีที่ใช้บ่อยเหลือเกินบาง คำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญ นัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้ เพราะอาจช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปล ที่ให้ไว้ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความ แวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ^๘

๒.๑.๑ นิยามการบรรลุธรรมในคัมภีร์และตำรา

การบรรลุธรรมมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์และตำราไว้หลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค โลกุตตรกถา ให้ความหมาย ของ การบรรลุธรรม ไว้ว่า ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบธ ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรม เหล่านี้เป็นโลกุตตระ คำว่า โลกุตตระ อธิบายว่า ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะมีความหมายว่าอย่างไรคือ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลกชื่อว่าโลกุตตระ เพราะ ข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลก ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลกอยู่ ชื่อว่าโลกุตตระเพราะเป็นอติเรกในโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะ ข้ามที่สุดโลก^๙

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง ความหมายของ การบรรลุธรรม ไว้ว่า อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุณ เพราะล่องเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่ โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณพิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสม่าเสมอ ไม่ย่อ หย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จจริงอยู่พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า “มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้ แต่งขึ้น” ดังนี้^{๑๐}

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

^๙ ตูรายละเอียดยุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑-๕๑๒

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง มีทั้งความหมายแง่บวก และแง่ลบ เช่น อรหันต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) ชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ปริกชีณภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) เป็นต้น^{๑๑} คำว่า บรรลุนิพพานนี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่าเป็นคำคุ้นหูหรือฟังง่ายสำหรับคนทั่วไป แต่ความจริงคำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรลุนิพพาน ได้แก่ คำว่า สจฉิกิริยา (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สจฉิกรณ บ้าง รูปกริยาเป็น สจฉิกโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า การทำให้แจ้ง แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์ หมายถึง ประสบเอง คำว่า การทำนิพพานให้แจ้ง ฟังไม่สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเปลี่ยนมาใช้คำว่า บรรลุนิพพาน^{๑๒}

พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริขิตฺโต) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ผู้ที่ได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ จะเป็นผู้ที่มิจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสโมโห โกรธ หลง ไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูต ไม่ผลึก ไม่รัก ไม่ชัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ทำประโยชน์ให้กับโลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใด ๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่าง ๆ อย่างละเอียด และชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี้ ก็ตัดสินตนได้ว่า ได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๓}

พุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ปิติปราโมทย์นั่นเอง ทำให้เกิดความแจ่มใสสดชื่น มีใจสงบเป็นปัสสัทธิ เป็นเหตุให้มีสมาธิตามธรรมชาติอยู่อย่างอัตโนมัติ จนเห็นความจริงที่ว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น อยู่เสมอ ขณะใดเป็นไปแรงกล้าจิตก็หน่าย คลายกำหนดจากสิ่งที่เคยยึดถือ หลุดออกมาได้จากสิ่งที่เคยยึดถือ แม้แต่การยึดถือว่าตัวตน หรือของตน ไม่มี ความหลงอยากในสิ่งใดด้วยกิเลสตัณหาอีกต่อไป ความทุกข์ไม่มีที่ตั้งอาศัยก็สิ้นสุดลง ผู้นั้นได้ชื่อว่า

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๔๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๕.

^{๑๓} พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริขิตฺโต), ทางสายเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อให้ตนพ้นทุกข์อีกต่อไป^{๑๔}

พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับทุกข์ คือวณเวียนของกิเลส กรรม และวิบาก เมื่อวณเวียนของกิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วยอหัตตมรรคแล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้ และภพก่อนก็เป็นอโหสิกรรมไป ภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก ตามที่กล่าวมานี้ วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบไป ดังนั้น ลักษณะของนิพพานจึงเป็นความสงบจากวัฏฏะทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า สนิตลักขณ (มีลักษณะสงบ) คือ สงบจากวณเวียนของกิเลส เป็นต้น ทั้งสามอย่าง เมื่อมีความสงบเกิดขึ้น ถ่านไฟของความทุกข์ก็จะถูกดับลง^{๑๕}

พระชินสกเถระ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ไตรลักษณ์ในจิตมีกำลังเข้มแข็งเพียงพอไม่หวั่นไหวแล้ว อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติมรรคญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลญาณ และปัจจุเวกขณญาณ จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อโลกุตตรมรรคญาณเกิดขึ้น จะประหารอนุสัยกิเลสที่มีในจิต ในส่วนที่มีอำนาจประหารได้ให้พินาศดับลง แรงที่อนุสัยกิเลสใช้เหนี่ยวนำจิตให้เกาะยึดรูปนามสังขาร ถูกตัดขาด สะบัดลงจิตหมดยางเหนียวที่ใช้ยึดเกาะโดยสิ้นเชิง จึงละออกจากรูปนามสังขาร ซึ่งเป็นกองทุกข์ในกามาวจรกุศลส่วนสุดท้ายที่เหลืออยู่ เข้าสู่กระแสแห่งความดับโดยสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรค คือพระนิพพาน^{๑๖}

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๘ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดก็ คือ การบรรลุวิชชา และวิมุตตินั้นเองสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะ และวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสู่ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน และอนุสัย ได้ตามกำลังของ

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๕.

^{๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **นิพพานกถา**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

^{๑๖} พระชินสกเถระ พธ.บ. **พระธรรมจักรเทศนาฎีกา**, (นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๓.

มรรค บรรลุผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา.^{๑๗}

สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า เมื่อปัญญาอบรม สมบูรณ์ พร้อมทั้งรู้แจ้งอริยสัจธรรม ประกอบด้วยองค์ของการตรัสรู้ คือ โพชฌงค์ ๗ สมบูรณ์ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ แล้ว โลกุตตรจิตประกอบด้วยมรรคมองค์ ๘ ครบทั้ง ๘ องค์ คือ สัมมาทิฐิเจตสิก สัมมาสังกัปปเจตสิก สัมมาวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก สัมมาวายามเจตสิก สัมมาสติเจตสิก และสัมมาสมาธิเจตสิก ก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งสภาพของ พระนิพพาน.^{๑๘}

การบรรลุธรรม คือ การบรรลุโลกุตตรธรรมข้ามพ้นแต่โลก ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และ นิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทาหรืออริยมรรคมองค์ ๘ และ เหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรม หรือบรรลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม

๒.๒ การบรรลุโลกุตตรธรรม

โลกุตตรธรรม หมายถึง การบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง เพราะเป็น ธรรมที่ข้ามพ้นไปจากโลก คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

โลกุตตร มาจากคำว่า โลก + อุตตร โลก หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือ กามโลก คือ กามภูมิ, รูปโลก คือ รูปภูมิ และ อรูปโลก คือ อรูปภูมิก็ได้ อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลก หมายถึงการเกิดดับก็ได้ อุตตร มีความหมายว่า เหนือ หรือ พ้น คำว่า โลกุตตรสงฆาต แปลว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็น โลกุตตระ สมจริงดังสาธกว่า กตเม ธมมา โลกุตตรา จตตารโ จ อริยมคคา จตตาริ จ สามณณผลานิ อสงขตา จ ธาตุ, อิเม ธมมา โลกุตตรา “ธรรมเหล่าใดชื่อว่า โลกุตตระ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ อสังขตธาตุ ๑ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตตระ”^{๑๙}

^{๑๗} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสรี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

^{๑๘} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ขวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๔๖๖, ดูรายละเอียดใน มูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, **ปรมัตถธรรม ๔**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชิงจงเจริญ, ๒๕๑๒), หน้า ๑๐๗.

^{๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, แปล โดย พระคันธสาราภิวรค์, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๖๐.

ในคัมภีร์อริยมรรคมีองค์สิบสอง ไฉนกล่าวถึง โลกุตตรธรรม ๙ ไว้ดังนี้

๑. มรรค ๔

๒. ผล ๔

๓. นิพพาน ๑

๒.๒.๑ มรรค ๔

มรรค หมายถึง ธรรมที่นำข้ามพ้นจากสังสารวัฏฏ์ ข้ามพ้นจากปุถุชน สู่ความเป็นอริยบุคคล และจากอริยบุคคลเบื้องต่ำ สู่อริยบุคคลเบื้องสูง รับโลกุตตรธรรม คือ อารมณ์เหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ นิพพาน มีอำนาจเหนือโลกีย์ คือ สามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาด มี ๔ ขั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑

๑. โสดาปัตติมรรค ทำให้เป็นโสดาปัตติมรรคบุคคลพ้นจากอบายภูมิโดยเด็ดขาด ประหาณอนุสัยกิเลสได้ โดยเด็ดขาด ๒ อย่าง ได้แก่ ทิฏฐานุสัย กับ วิจิกิจฉานุสัย เป็นสมุจเฉทปหาน มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมภวาทปรามาส

๒. สกทาคามิมรรค ทำให้เป็นสกทาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือจากโสดาปัตติมรรคประหาณแล้ว โดยการทำให้เบาบางลงอีก เรียกว่า ตนุกรปหาน มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓. อนาคามิมรรค ทำให้เป็นอนาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือเพิ่มอีก ๒ คือ กามราคานุสัย กับ ปฏิฆานุสัย โดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ทำให้ข้ามพ้นจากมัชฌิมสังสาร คือ สังสารวัฏฏ์เบื้องกลาง ได้แก่ กามสุคติภูมิ ๗ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕

๔. อรหัตตมรรค ทำให้เป็นอรหัตตมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือทั้งหมด คือ ภวราคานุสัย มานานุสัย และอวิชชานุสัย โดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทปหาน มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐^{๒๐}

๒.๒.๒ ผล ๔

ผล หมายถึง ผลจิตทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพานเป็น

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๔.

อารมณ์ หลังจากที่มีมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอกาลิกรรณ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา เป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามีผล ๑ อนาคามีผล ๑ อรหัตตผล ๑

๑. โสดาปัตติผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอกาลิกรรณ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่โสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง ข้ามพ้นจากสังสาระเบื้องต่ำ ที่เรียกว่า เภฏฐิมสังสาร คือ อบายภูมิ ๔ โดยเด็ดขาด เสวยวิมุตติสุขจากการที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นโสดาปัตติผลบุคคลหรือพระโสดาบันบุคคล

๒. สกทาคามีผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ที่สกทาคามีมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอกาลิกรรณ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่สกทาคามีมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามีมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นสกทาคามีผลบุคคลหรือพระสกิทาคามีบุคคล

๓. อนาคามีผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ที่อนาคามีมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอกาลิกรรณ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อนาคามีมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามีมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นอนาคามีผลบุคคลหรือพระอนาคามีบุคคล

๔. อรหัตตผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ที่อรหัตตมรรคญาณ ได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอกาลิกรรณ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อรหัตตมรรคญาณ จิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่อรหัตตมรรคญาณได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นอรหัตตผลบุคคลหรือพระอรหันต์

๒.๒.๓ นิพพาน

นิพพาน มาจากคำว่า นิ + วาน นิ แปลว่า ออกไป หรือ พ้นไป วาน แปลว่า ตัณหา เครื่องร้อยรัด รวมกันเป็น นิวาน แปลว่า เป็น พ แล้วซ้อน พ อีกตัวหนึ่ง สำเร็จรูปเป็น นิพพาน แปลว่า ธรรมชาติที่พ้นไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัดหรือธรรมชาติที่ออกไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ธรรมชาติที่ชื่อนิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า “วานะ” เพราะร้อยรัด คือ เย็บไว้ซึ่งภพน้อย และภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดักไฟ มีไฟ คือ รากะ เป็นต้น นิพพาน

ปน ฝ่ายนิพพานที่พระพุทธเจ้าว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็น
อารมณ์ของมรรค และผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหาที่เรียกว่าวานะ^{๒๑}

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้
กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสรภาพสมบูรณ์

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) ได้จำแนกลักษณะพิเศษของนิพพานประกอบด้วย
๔ อย่าง ได้แก่

- ๑) สนิทลักษณ์ มีความสงบจากกิเลส และรูปนามชั้น ๕ เป็นลักษณะ
- ๒) อจจุตริส มีความเคลื่อนไหวแตกต่าง เป็นกิจ
- ๓) อนิมิตตปัจจุภูฐาน วา นิสสรณปัจจุภูฐาน วา มีการไม่มีนิมิตเครื่องหมาย
เป็นผลปรากฏหรือมีการสลัดออกจากภพ เป็นผลปรากฏ
- ๔) ปทภูฐาน นลพฤติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากความ
เป็นชั้น อยาตนะ ธาตุ สังขาร จึงไม่มีปัจจัยใด ๆ มาปรุงแต่งให้เกิด และพระนิพพาน ไม่มีการเกิด
ดับ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรมาให้เกิดให้ดับได้^{๒๒}

พระอนุรุธอาจารย์ ได้พรรณาสภาพของนิพพาน เพื่อแสดงให้รู้ว่า นิพพาน คืออะไร
ไว้ ๕ ประการ โดยประพันธ์ เป็นคาถาสังคหะ คาถาที่ ๑๓ ว่า

ปทมจจุตมจจนต์	อสงขตมนุตตร
นิพพานมิตติ ภาสนติ	วานมุตตา มหะโสโย

พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่ คือ ศีลชั้น ๘ สมาธิชั้น ๘ ปัญญาชั้น ๘
ผู้พ้นแล้วค้นหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าวสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยว
ด้วยสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงไปจากชั้น ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่าง
ใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่า นิพพาน^{๒๓}

สภาพของนิพพาน ๕ ประการ ที่กล่าวข้างต้น มีความหมาย ดังนี้

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสา-
ราภิวงศ์, หน้า ๖๖๐.

^{๒๒} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘.

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร:
หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๔.

๑. ปะทัง แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวธรรมชนิดหนึ่ง ที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

๒. อัจจุตัง แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีการเกิด ไม่มีการตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้ว ความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

๓. อัจจันตัง แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีต และอนาคต ได้แก่ พระนิพพาน

๔. อสังขะตัง แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

๕. อนุตตรัง แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน

ประเภทของพระนิพพานยังแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) นิพพานว่า โดยสภาวลักษณะมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายความว่า ธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขั้น ๕ ทั้งหมด

๒) นิพพานว่า โดยปริยายแห่งเหตุ คือ การเข้าถึง มี ๒ อย่าง

(๑) สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับด้วยขั้น ๕ คือ วิวาและกัมมชรูป ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพรอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิกฎธัมมนิพพาน

(๒) อนุปาติเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขั้น ๕ คือ วิวาและกัมมชรูป เหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพรอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปรายิกนิพพาน^{๒๔}

๓) นิพพานว่า โดยสภาพความเป็นอยู่ มี ๓ อย่าง

(๑) อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่างสัญญาณ สีสันวรรณะ แต่อย่างใดเลย ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเห็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง เห็นความไม่เที่ยง อันปราศจากนิมิตเครื่องหมายเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนิจจังต่อไปจนบรรลุมัคคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นอนิจจังนั้น มีชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน ผู้มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยศีล

(๒) อัปณิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการ อยู่ในนิพพานนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเห็นไตรลักษณ์ คือ ทุกข์ เห็นความทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็น

ปณิธิ ที่ตั้งไม่ได้เช่นนี้แล้ว และเพ่งทุกข์ต่อไปจนบรรลุมัคคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นทุกข์นั้น มีชื่อว่า อปฺปณฺหิตนิพพาน ผู้มีอปฺปณฺหิตนิพพานเป็นอารมณ์ บุญญาธิการ แต่ปางก่อนแรงด้วยสมาธิ

(๓) สุธมฺมปณฺณาสํ หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น สุธมฺมปณฺณาสํ จากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนัตตา เห็นความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า เช่นนี้แล้ว และเพ่งอนัตตาต่อไปจนบรรลุมัคคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตานี้ มีชื่อว่า สุธมฺมปณฺณาสํ ผู้ที่มีสุธมฺมปณฺณาสํเป็นอารมณ์นี้ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญา^{๒๕}

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้กล่าวถึง ความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็น ภาวตัณหา คือ ผู้ที่ไม่เข้าใจในสภาวะความเป็นอยู่ของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพาน นั้น เป็นแดนสุขาวดี เมื่อไปอยู่ในพระนิพพานแล้ว จะไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีชีวิตอยู่ชั่วนิรันดร์ ทั้งไม่มีความทุกข์ทางกายทุกขใจ เมื่อคิดเช่นนี้แล้ว ก็ปรารถนาอยากไปนิพพาน เพื่อเสวยความสุข และมีชีวิตนิรันดร์นั้น โดยคิดว่า นิพพานนั้น เป็นภพภูมิหนึ่ง ที่ยังมีรูปนามไปสถิตอยู่ เพื่อเสวยความสุข ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดว่าเป็น ภาวตัณหา ความยินดีพอใจในความเห็นว่าภพภูมิว่าเที่ยงแท้ มั่นคง

นอกจากนี้ท่านยังกล่าวถึงลักษณะของความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็น วิภวตัณหา ไว้ว่า ผู้ที่ไม่เข้าใจสภาวะธรรมชาติของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้น ไม่มีความทุกข์กายทุกขใจแต่ประการใด มีแต่ความสุขล้วน ๆ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากโลก และไม่ต้องการความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่เรียกว่า อมตะ นั้น แต่คิดไม่ถึงว่า สภาพความไม่เกิดของพระนิพพานนั้นคืออะไร ซึ่งธรรมตาความสุขกายสุขใจจะเกิดขึ้นได้ โดยไม่เกี่ยวกับการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหมที่อยู่ในโลกนั้นไม่มี ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดเป็นวิภวตัณหา ความยินดีพอใจในความเห็นว่าภพภูมิ ชาติสุญญ^{๒๖}

ดังนั้น การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ การบรรลุธรรมที่เหนือโลกหรือ ธรรมที่พ้นจากโลก รับโลกุตตรอารมณ์ คือ อารมณ์เหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ อันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก คือ พระอริยบุคคล มีพระโสดาบัน พระสกิทาคามี

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๑๔๘.

^{๒๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๑๔๘.

พระอนาคามี จนถึงพระอริยบุคคลขั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้น อันพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณ ทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรค ผล นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหา ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จ สิ้นสุดลงแล้ว

๒.๓ เหตุแห่งการบรรลุธรรม

เหตุแห่งการบรรลุธรรม หมายถึง สาเหตุหรือสภาพการณ์ ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลมีเสถียรภาพ เป็นต้น โดยมีระยะเวลาของการบรรลุธรรมแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพจิตใจ สิ่งแวดล้อม และความพร้อมของผู้ปฏิบัติธรรม ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ

๑. การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม
๒. การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม
๓. การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม
๔. การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม
๕. การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

ที่ปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต วิมุตตายนสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติไว้ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกาย และใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรม อันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๒๗}

ในข้อความข้างต้นมีคำว่า วิมุตตายนะ แปลว่า เป็นเหตุแห่งการหลุดพ้น มีความหมายดังนี้

แยกอธิบายศัพท์ วิมุตติ คือ การหลุดพ้น + อายตน คือ เหตุ คำว่า “วิมุตติ” แปลว่า การหลุดพ้นจากกิเลส และสังขตธรรมตามควร (วิ + มุจ + ติ) ในที่นี้ วิมุตติ ได้แก่ อรหัตตผล ที่ชื่อว่า ปัสสัทธิวิมุตติ เพราะหลุดพ้นโดยความระงับจากกิเลส

วิมุตติในที่นี้ มี ๕ ประการ คือ

- ๑) วิกัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นหรือความดับกิเลสด้วยการข่มไว้ด้วยฌาน (ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์) เป็นการดับกิเลสของผู้บำเพ็ญฌานถึงขั้นปฐมฌาน (ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) ตลอดเวลาที่อยู่ในปฐมฌานนั้นย่อมข่มนิวรณ์ ๕ (ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ อย่าง ได้แก่ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ

^{๒๗} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

วิจิตรจินดา) ไว้ได้

๒) ตทั้งควมิตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยองค์ธรรมนั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่ตรงกันข้าม เช่น ดับความโกรธด้วยเมตตา หรือดับความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือความเห็นเป็นเหตุให้ถือตัวตน (สัักกายทิฏฐิ) ด้วยการกำหนดแยกนามรูปออกได้ ถือเป็นการดับกิเลสชั่วคราว

๓) สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นหรือความดับกิเลสด้วยการตัดขาดด้วยอริยมรรค หรือโลกุตตรมรรคในขณะแห่งมรรคนั้น ๆ

๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสงบระงับ คือ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล (ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล) และเป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนเด็ดขาด ไม่ต้องชวนขยายเพื่อดับอีก

๕) นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสลัดออก คือ ดับกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วอย่างยั่งยืน นั่นคือ การบรรลุนิพพาน (สภาพที่ดับกิเลส และทุกข์ทั้งปวง)^{๒๘}

ส่วนศัพท์คำว่า आयตन บ่งถึงความหมาย และเนื้อหาสำคัญ ๘ อรรถ คือ

๑) อรรถว่า आयตनโต พยายม หมายถึง ธรรมเหล่านี้คือทวารมีจักขุและอารมณ์มีรูป เป็นต้น เป็นสถานที่ให้จิตและเจตสิกซึ่งเป็นไปทางทวารนั้น ๆ และมีอารมณ์นั้นทำกิจของตน ๆ มีการเสวยอารมณ์ เป็นต้น

๒) อรรถว่า आयานं ตन्नโต แม้ไป หมายถึง ธรรมเหล่านั้น ๆ แหละคือจักขุและรูป เป็นต้น ย่อมแผ่คือทำให้จิตเจตสิกเหล่านั้นปรากฏในธรรมที่เรียกว่า आय กล่าวคือ ธรรมที่เป็นไปในทวารและวัตถุ

๓) อรรถว่า आयตสส นยนโต นำไปสู่สังสารวัฏอันยาวนาน หมายถึง トラบไคที่สังสารวัฏที่ยาวนานเหลือเกินยังไม่หยุดเป็นไป आयตนะนี้แหละย่อมนำไปในสังสารวัฏนั้นที่ไม่รู้ที่สุดและเบื้องต้น

๔) อรรถว่า นิवासन ที่อยู่

๕) อรรถว่า อากร บ่อเกิด

๖) อรรถว่า สโมสรณ ที่ประชุม

๗) อรรถว่า สณชาติ ที่เกิด

๘) อรรถว่า การณ เป็นเหตุ

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๙๓.

ในบรรดาอรรถ ๘ ข้อนี้ ๓ ข้อข้างต้น ได้แก่ ธรรมที่เรียกว่า आयตนะมีจักขายตนะ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่อรรถตรงกับรากศัพท์ ส่วน ๕ ข้อหลัง เป็นอรรถว่าด้วยเหตุ หรือการณะทำให้เกิดมีขึ้น

รวมความว่า วิมุตตตายตนะ แปลว่า เหตุแห่งวิมุตติ คือ อรหัตตผล คือ เป็นเหตุให้เกิด อรหัตตผลโดยวิธีการ ๕

คำว่า จิตของภิกษุผู้ไม่มีประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ซึ่งยังไม่หลุดพ้นย่อม หลุดพ้น ได้แก่ จิตที่เป็นหลุดพ้นด้วยวิมุตติ ๓ คือ สมุจเฉทวิมุตติ คือ มรรคจิต ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ ผลจิต และนิสสรณวิมุตติ มรรคจิต และผลจิตทั้งสองประเภทเพราะบรรลุนิพพานอันเป็น วิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ แต่จิตที่หลุดพ้นด้วยวิมุตติข้างต้นคือตทังควิมุตติ อันได้แก่ กามาวจรมหากุศลจิต และวิกขัมภณวิมุตติ คือ มหัคคตจิต ก็เป็นบุพพภาคปฏิบัติ

๒.๓.๑ การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม

การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องดำเนินไปตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา โดยต้องมีการอบรมจิตทั้งสมถะ และวิปัสสนา จนเกิดการพัฒนาจิต รู้แจ้ง ในช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อม การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรมมีปรากฏอยู่ เป็นจำนวนมากในพระไตรปิฎก ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไปตามวาระจิตผู้ฟัง จนสามารถบรรลุ ธรรมทันทีในขณะนั้น หรือฟังธรรมแล้วปฏิบัติตามก็บรรลุธรรมในภายหลัง ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีปรากฏว่า

พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัย นี้ เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้น ตามที่ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะ ครุบางรูป แสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่มีประมาท มีความเพียร อุทิศ กายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอ ย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๒๙}

จากข้อความข้างต้นได้นำศัพท์ และความหมายมาขยายความให้ทราบ ดังนี้

๑) พรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุ คือ บุคคลที่ประพฤติธรรมอันประเสริฐ ตาม คำสอนของพระพุทธเจ้า

๒) แสดงธรรม หมายถึง แสดงอริยสัจจธรรม ๔ ประการ

^{๒๙} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

- ๓) อรรถ หมายถึง ความหมายของบาลี (ที่มาของอริยสัจธรรม)
- ๔) ธรรม หมายถึง บาลี (เป็นที่มาของสัจธรรม)
- ๕) รู้แจ้งอรรถ หมายถึง เมื่อได้รู้จักความหมายแห่งบาลีที่มาของธรรมนั้นตรงตามพุทธประสงค์ว่า ในที่นี้ตรัสถึงเรื่องศีล ในที่นี้ตรัสถึงเรื่องสมาธิ ในที่นี้ตรัสถึงเรื่องปัญญา
- ๖) รู้แจ้งธรรม หมายถึง เมื่อใคร่ครวญ พิจารณาพระบาลีซึ่งมีความหมายนั้นเป็นเครื่องแจ่มแจ้ง คือ พระบาลีนี้ซึ่งมีอรรถนี้ขยายความ
- ๗) ในธรรมนั้น หมายถึง พระบาลีอันเป็นข้อพระกรรมฐาน
- ๘) ย่อมเกิดปราโมทย์ หมายถึง ย่อมเกิดปิติ ความเอิบอิ่ม อย่างอ่อน คือ ที่เพิ่งเกิดขึ้น ปราโมทย์ ซึ่งมีความบันเทิงใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดแก่ภิกษุ ผู้พิจารณาอริยสัจธรรมตามที่ท่านแสดงนั้นแล้ว พิจารณาเห็นความประพัตติ ทั้งกายวาจา และใจของตน ซึ่งเหมาะแก่อริยสัจธรรมนั้น แล้วเกิดความยินดีใสมั่น แต่ที่ปราโมทย์ย่อมเกิด
- ๙) ย่อมเกิดปิติ หมายถึง ย่อมเกิดปิติ มีกำลัง ซึ่งสามารถระงับความเร่าร้อนแห่งกาย และจิตได้ เพราะได้รับการส่องเสพด้วยอานาภาพแห่งปิตีที่เกิดขึ้นก่อนหน้า
- ๑๐) เมื่อใจมีปิติ กายย่อมสงบ คำว่ากาย ได้แก่ นามกาย คือ เจตสิกชั้น ๓ เมื่อจิตสงบ เจตสิกที่เหลืออันเรียกว่านามกาย เพราะเป็นกลุ่มแห่งนามธรรม อีกนัยหนึ่ง ก็เพราะนามกาย คือ จิต และเจตสิก สงบระงับ แม้รูปกาย ก็เป็นอันสงบเหมือนกัน
- ๑๑) เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข คำว่ารับสุข หมายถึง ประสบสุขทางจิตอันไม่ประกอบด้วยกามคุณ คือ สุขที่ไม่ได้เกิดเพราะกามคุณเป็นปัจจัย ซึ่งสามารถเป็นปัจจัยแก่ความตั้งมั่นแห่งจิตที่พระองค์จะตรัสในลำดับถัดไป
- ๑๒) เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น หมายความว่า ย่อมตั้งมั่นด้วยสมาธิอันประกอบในอหัตตผล ซึ่งเป็นโลกุตตรสมาธิ มิได้หมายถึงสมาธิอย่างอื่นนอกจากนี้

ในวิมุตตายนสูตรได้กล่าวถึงเหตุของการบรรลุธรรม จริงอยู่ ภิกษุนี้ เมื่อฟังธรรม ย่อมเรียนรู้ฉันทวิปัสสนาธรรม และผล ในบาลีเป็นที่มา เมื่อเรียนรู้อย่างนี้ ได้ศรัทธา ปิติ ก็ย่อมเกิดภิกษุนั้น ไม่ปล่อยยให้ปิตินั้นเสื่อมไปในระหว่างนั้น บำเพ็ญกรรมฐานจนได้อุปปจารฉาน เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหันต์ ในข้อต่อไปก็อธิบายเช่นนี้ นี่คือเหตุให้ได้มาซึ่งอหัตตผลสมาธิดังกล่าวนั้น ของบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีจิตมุ่งไปยังอหัตตผล กล่าวคือ ความเป็นวิมุตตายนะ ข้อที่ ๑

ในเนื้อหาข้างต้นนี้ หมายถึง การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรม โดยสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา เมื่อผู้ฟังได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า หรือผู้ที่เป็นครูอาจารย์ ทำศรัทธาให้เกิดปัญญาเจริญไปตามพิจารณาลำดับเนื้อหาของพระธรรมดังต่อไปนี้ ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณาบาลีและ

ความหมายตามอาคตสถานนั้น ๆ ฝึกฝน ท่องจำทบทวน สอบสวนเทียบเคียงบาลี ไคร่ครวญคำบาลีนั้นโดยประการที่จะไม่ให้ผิดพลาดเรียกว่า สุตมยปัญญา และเมื่อได้เข้าถึงอริยสัจธรรมโดยสุตมยปัญญานั้นแล้ว ก็ไคร่ครวญ มนสิการกำหนดบำเพ็ญกิจในอริยสัจธรรมนั้นด้วยใจ โดยอาศัยการฟังมา จนเข้าใจกระจ่างชัดเจน เรียกว่า จินตามยปัญญา ก็สุตมยปัญญาและจินตามยปัญญานั้นเป็นเหตุให้เกิดปีติปราโมทย์ ๆ ก็เป็นเหตุให้กายและจิตสงบ ๆ ก็เป็นเหตุได้รับความสุข

เมื่อกายและจิตใจพร้อมเพรียงไปด้วยปีติ และสุขเช่นนี้ ครั้นบำเพ็ญกิจในอริยสัจธรรมไปจนกระทั่งเกิดอุปจารสมาธิ และวิปัสสนาญาณ จนกระทั่งในที่สุดเข้าถึงสมาธิอันเป็นโลกุตตระ คือ อรหัตตผล ปัญญาที่เห็นอริยสัจจำเดิม แต่ได้วิปัสสนาญาณจนถึงอริยมรรคนี้ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ที่เรียกว่า อรหัตตผลสมาธิ กล่าวคือวิมุตติในที่นี้ สมดังข้อความที่มาในเนตติปกรณ์ว่า

พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้นำเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ย่อมแสดงธรรมแก่บุคคลใดบุคคลนั้น ฟังธรรมแล้วย่อมศรัทธา ปัญญาที่ใช้พิจารณา ฝึกฝน เทียบเคียงและไคร่ครวญในธรรมนั้น ชื่อว่า สุตมยปัญญา ปัญญาที่ใช้พิจารณา เทียบเคียง ไคร่ครวญ และทบทวนด้วยใจโดยอาศัยการฟังธรรมอย่างนั้น ชื่อว่า จินตามยปัญญา มรรคปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้ประกอบด้วยมนสิการด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนี้ในทสสนภูมิ โสตาปัตติมรรค หรือในภาวนาภูมิ มรรคเบื้องต้น ๓ ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา

๒.๓.๒ การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม

การแสดงธรรมนั้นต้องแสดงไปตามลำดับ ที่ได้ศึกษามาหรือได้ฟังมา ด้วยจิตที่เป็นกุศล และในขณะที่แสดงธรรมอยู่ จิตได้พัฒนาไปกับธรรมที่แสดง จนเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงตามธรรมที่แสดงในช่วงระยะเวลานั้น ก็สามารถบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรมได้ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีลักษณะเช่นเดียวกันว่า

ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แต่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติ ประการที่ ๒ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่

หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลु^{๓๐}

การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรมนี้ โดยนัยเดียวกัน ต่างกันที่พระพุทธเจ้า หมายถึงว่า ภิกษุผู้มีปัญญามาก แม้ไม่ได้ฟังโดยพิสดาร แต่สามารถแสดงธรรมที่ฟังมาโดยย่อให้พิสดารได้ ครั้นแสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดารแล้ว ก็เกิดความรู้ในอรรถและธรรมนั้น ๆ เช่นเดียวกับในกรณีที่ฟังธรรม ดังนั้น การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดารก็เป็นเหตุแห่งความหลุดพ้นคืออรรถัตถผลได้ประการหนึ่ง

ส่วนศัพท์ และความหมาย ก็เหมือนกับข้อที่แล้ว

๒.๓.๓ การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม

การสาธยายธรรม หรือสาธยายพระสูตร จิตของผู้ปฏิบัติในขณะนั้น จดจ่ออยู่กับพระธรรม หรือพระสูตรอยู่ จนเกิดสมาธิข่มนิวรณ์ให้สงบลงในช่วงเวลานั้น จิตได้พัฒนาไปตามพระธรรมหรือพระสูตรที่สาธยาย ด้วยความศรัทธาอย่างแรงกล้า จนสามารถบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรมนั้น ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีปรากฏดังนี้

ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุแม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่ภิกษุสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๓ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีความ อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๓๑}

การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม โดยนัยเดียวกัน ต่างกันที่แสดงภิกษุผู้มีความเพียร แม้ไม่ได้ฟัง ไม่แสดงธรรมที่ฟังมาโดยย่อให้พิสดาร แต่ตนเองท่องสาธยาย โดยกำหนดเนื้อความอริยสัจธรรมอันเป็นกรรมฐานนั้นโดยพิสดาร ก็เกิดความรู้ในอรรถและธรรมนั้น ๆ เช่นเดียวกับในกรณีที่ฟังธรรม และในกรณีที่แสดงธรรม ดังนั้น การสาธยายธรรมโดยพิสดารก็เป็น

^{๓๐} ๐จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

^{๓๑} ๐จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๔.

เหตุแห่งความหลุดพ้นได้ อีกประการหนึ่ง

ส่วนศัพท์ และความหมาย ก็เหมือนกับข้อที่แล้ว

๒.๓.๔ การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม

การพิจารณาธรรมเป็นขั้นตอนที่ผู้ปฏิบัติธรรมจงใจพิจารณา เป็นการน้อมนึกเอา เช่น น้อมนึกพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม เป็นไตรลักษณ์ จิตได้พัฒนาจนเกิดปัญญา โดยเฉพาะอันเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงของธรรมชาติในสิ่งนั้น ๆ ในช่วงเวลาขณะพิจารณาธรรมอยู่ จิตได้พัฒนาตามสภาวธรรมที่เกิดขึ้น จนสามารถบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรมได้ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีปรากฏดังนี้

ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูป ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุแม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร แต่ภิกษุตรึกตามตรงตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้นตามที่ภิกษุตรึกตามตรงตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๔ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีความ อุทิศกายและใจอยู่ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๓๒}

การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรมนี้ มีนัยแบบเดียวกัน ต่างกันที่แสดงแก่ภิกษุผู้แม้ไม่ได้ฟัง ไม่ได้แสดงธรรมที่ฟังมาโดยย่อให้พิสดาร ทั้งตนเองก็มีได้ท่องสาธยายโดยพิสดาร แต่ได้ตรึกตรอง ใคร่ครวญธรรมนั้นด้วยใจ กล่าวคือ เจริญวิปัสสนากำหนดรูปนาม เป็นต้น ไปจนกระทั่งเกิดความรู้ในอรรถและธรรมนั้น ๆ บรรลुวิมุตติเช่นเดียวกับในขณะที่ฟังธรรม ในขณะที่แสดงธรรม และในขณะที่สาธยายธรรม ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาโดยมิได้ท่องสาธยายก็เป็นเหตุแห่งความหลุดพ้นได้ อีกประการหนึ่ง ในข้อนี้ หมายถึง ภิกษุครั้งได้รู้ธรรมอันเป็นกรรมฐานแล้ว จึงทำภาวนาทันที

^{๓๒} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๔.

ส่วนศัพท์ และความหมาย ก็เหมือนกับข้อที่แล้ว

๒.๓.๕ การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

ผู้ปฏิบัติเจริญพระกรรมฐานด้วยการเจริญสมณะ หรือวิปัสสนา อันเป็นการฝึกให้จิตใจมีสมาธิ ฝึกให้จิตใจตั้งมั่น ฝึกสติสัมปชัญญะให้มีกำลัง เมื่อใดจิตใจมีกำลัง มีสติสัมปชัญญะ มีสมาธิ ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา เมื่อปัญญาเกิดขึ้นมาแล้ว ก็สามารถแทงตลอดอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พร้อมทั้งพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็สามารถบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีปรากฏ ดังนี้

ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร และไม่ได้ตริกตามตรงตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แต่เธอเรียนสมาธิனிมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แหงตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรธ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่ได้เรียนสมาธิனிมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แหงตลอดดีด้วยปัญญา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๕ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๓๓}

ได้นำศัพท์ และความหมาย มาไว้ให้ทราบ ดังนี้

๑. สมาธิனிมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หมายความว่า สมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา อารมณ์ ๓๘ นั้นเอง ชื่อว่า สมาธิனிมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ อารมณ์ของสมาธิก็เรียกว่า สมาธิ เพราะเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ แม้สมาธิคืออารมณ์ นั้นเอง ซึ่งถูกยกขึ้นในพระบาลีอันเป็นกรรมฐาน ก็เรียกว่า สมาธินิมิต เพราะเป็นเหตุแห่งสมาธิคือภาวนา อันจะเกิดในลำดับต่อไปภายหลัง

๒. มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แหงตลอดดีด้วยปัญญา คือว่า สมาธินิมิตนั้น อันภิกษุผู้เรียนกรรมฐานในสำนักอาจารย์ เรียนไว้ดีแล้ว ใส่ใจดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว เป็นอันเธอได้ทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา

^{๓๓} ๑ง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๔.

การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ โดยนัยเดียวกัน ต่างกันที่แสดงภิกษุผู้แม้ไม่ได้ฟัง ไม่ได้แสดงธรรมที่ฟังมาโดยย่อให้พิสดาร ทั้งตนเองก็ได้ท่องสาธยายโดยพิสดาร มิได้ตรึงตรอง ใคร่ครวญธรรมนั้นด้วยใจ กล่าวคือ เจริญวิปัสสนากำหนดนามรูป เป็นต้น เหมือนกับในขณะที่ฟังธรรม ในขณะที่แสดงธรรม ในขณะที่สาธยายธรรม ในขณะที่พิจารณาธรรม แต่ภิกษุรูปนี้ได้ศึกษาเล่าเรียนสมาธินิมิตกล่าวคืออารมณ์กรรมฐาน ๓๘ ประการ ในวิสุทธิมรรคมี ๔๐ จนทรงจำได้และเข้าใจประจักษ์แจ่มแจ้ง โดยนัยต่าง ๆ แล้วเจริญสมถภาวนา ต่อมายกมานขึ้นสู่วิปัสสนาบรรลุอรหัตตผลสมาธิ ก็การศึกษาเล่าเรียนสมาธินิมิต จนกระทั่งลงมือภาวนาโดยนัยแห่งสมถภาวนาเป็นเหตุแห่งการบรรลุวิมุตติประการสุดท้าย

เหตุแห่งการบรรลุธรรมเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้นหรือความดับกิเลส ด้วยการบรรลุธรรม ในขณะที่ฟังธรรม ในขณะที่แสดงธรรม ในขณะที่สาธยายธรรม ในขณะที่พิจารณาธรรม และด้วยอำนาจของสมาธิ รู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม เกิดปราโมทย์ เกิดปีติ กายสงบ มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ทำให้เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรจนบรรลุเป็นอริยบุคคล มีโสดาบัน เป็นต้น

๒.๔ ผลของการบรรลุธรรม

ผลของการบรรลุธรรม หมายถึง จิตหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิรับกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก บุคคลผู้ได้บรรลุมรรคญาณแล้ว คือ เคยหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว มีปรากฏอยู่ในโลก ได้ชื่อว่า อริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นขั้นต้น มีพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวายควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก.^{๓๔} ในทางพระพุทธศาสนา

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต มีปรากฏไว้ ดังนี้

๑. อุภโตภาควิมุตติ	ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
๒. ปัญญาวิมุตติ	ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา
๓. กายสักขี	ผู้เป็นพยานในนามกาย
๔. ทิฐิปัตตะ	ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ
๕. ศรัทธาวิมุตติ	ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา
๖. อัมมานุสารี	ผู้แล่นไปตามธรรม (ปัญญา)

^{๓๔} อัง.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐.

๗. ศรัทธาอนุสารี ผู้แล่นไปตามศรัทธา^{๓๕}

๑. ปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมพัสวิโมกษ์ ๘ ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้วนามาโดยตลอดจนสำเร็จ)

๒. อุภโตภาควิมุตติ (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ได้แก่ ท่านผู้ได้สัมพัสวิโมกษ์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ)

๓. ศรัทธาอนุสารี (ผู้แล่นไปตามศรัทธา หรือผู้แล่นตามไปด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นต้วนนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุมรรคผลแล้วกลายเป็นศรัทธาวิมุตติ)

๔. อัมมานุสารี (ผู้แล่นไปตามธรรม หรือผู้แล่นตามไปด้วยธรรม) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นต้วนนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นทวิปฏิปัตตะ)

๕. ศรัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระพุทธเจ้าประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่ศรัทธาเป็นต้วนนำหน้า (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

๖. ทวิปฏิปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทวิปฏิปัตติ) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระพุทธเจ้าประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

๗. กายสักชี (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) ได้แก่ ผู้ที่ได้สัมพัสวิโมกษ์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุภโตภาควิมุตติ)^{๓๖}

พระเสขะหรือสอุปาทิเสสบุคคล

๑. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติ

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^{๓๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

ถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

๑. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา

พระอเสขะหรืออนุปาติเสสบุคคล

๒. พระอรหันต์ คือ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักกำแพงสังสารจักร ได้แล้วเป็นผู้สิ้นอาสวะเป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

พระเสขะ แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไป ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์ และบรรลुरुทธมสูงขึ้นต่อไป จนถึงเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้องพยายามละต่อไป และไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องชวนชววยบรรลุอีก จึงได้แก่พระอรหันต์

สอุปาทิเสสบุคคล คือผู้ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ คือยังทำอุปาทานเหลืออยู่ ซึ่งก็หมายถึงยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้างนั่นเอง ส่วนอนุปาติเสสบุคคล คือผู้ไม่มี อุปาทิเหลืออยู่ คือไม่มีอุปาทานเหลือ ซึ่งก็หมายถึงว่าไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย จึงได้แก่ พระอรหันต์^{๓๐๗}

๒.๕ ประเภทของพระอรหันต์

ในบรรดาทักษิณียบุคคล หรือพระอริยบุคคล ที่ได้จำแนกประเภทให้ทราบทั้งหมด ซึ่งมีจำนวนมากนั้น ในฐานะที่พระอรหันต์เป็นบุคคลสูงสุด ผู้จบสิกขา เป็นอเสขะ เสร็จสิ้นภาวนา เป็นภาวิวิตแล้วบรรลุจุดหมาย ไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อประโยชน์ตนอีกต่อไป เป็นผู้มุ่งบำเพ็ญปรีตละ เพื่อประโยชน์สุขแห่งพหุชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก จึงควรแยกออกมาแสดงให้เห็นชัดเจนจำเพาะเป็นหมวดหนึ่ง

พระอรหันต์ ๒ ประเภทดัง ที่ได้แสดงให้เห็นนี้ สามารถแยกออกไปอีกตามคุณสมบัติพิเศษที่ได้ และไม่ได้ ดังนี้

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา

^{๓๐๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๔๐๘.

อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปมาณ ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

- ๑) พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
- ๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาใน

ภายหลัง

- ๓) พระปฏิสัมภิทูปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ
 - (๑) อตถปฏิสัมภิทาปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ่งเจนในความหมาย
 - (๒) ธัมมปฏิสัมภิทาปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ่งเจนในหลัก
 - (๓) นิรุตติปฏิสัมภิทาปัญญาแตกฉานในนิรุต หรือปริชาแจ่งเจนในภาษา
 - (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทาปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ่งเจนใน

ความคิดพันการ^{๓๘}

๒. พระอุกโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นในส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิมาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเง้าด้วยปัญญา) อีก หนหนึ่ง จำแนกได้ดังนี้

๑) พระอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุพมาณอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

๒) พระเทววิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

(๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ ซึ่งขันธที่เคยอาศัยอยู่ใน ก่อนแปลงาย ๆ วาระลึกชาติได้

(๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ

(๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายหรือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญา ๖ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อภิญา ๖ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อภิญา ๖ ด้วย คือ

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๙๖.

- (๑) อิทธิวิธี ความรู้ที่ได้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
- (๒) ทิพพโสตญาณ ที่ทำให้มีหุทิพย์
- (๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือ ทายใจเราได้
- (๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- (๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- (๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๔) พระปฏิสัมภีทปัตตะ พระอรหันต์อุกโกโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงลำดับตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ นาม ดังนี้

(๑) สุขขวิปัสสก	ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
(๒) ปัญญาวิมุต	ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสก)
(๓) อุกโกโตภาควิมุตติ	ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
(๔) เติวิชชะ	ผู้ได้วิชชา ๓
(๕) ฉฬภิญโญ	ผู้ได้อภิญญา ๖
(๖) ปฏิสัมภีทปัตตะ	ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญและปฏิสัมภีทปัตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ ครอบคลุมทั้งหมด

๒.๖ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า โปธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในการเจริญอริยมรรคให้วิปัสสนาพัฒนาขึ้น เพราะว่าในขณะแห่งวิปัสสนาญาณ มีสติปัญญา เป็นต้น ชื่อว่าเป็นฝักฝ่ายแห่งโปธิปักขิยธรรมโดยอ้อม แต่ในขณะแห่งอริยมรรคเท่านั้น มีสติปัญญา เป็นต้น เหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นโปธิปักขิยธรรมโดยตรง

ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา มีปรากฏโปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้

๑. สติปัญญา ๔	๒. สัมมปปธาน ๔
๓. อิทธิบาท ๔	๔. อินทริย์ ๕
๕. พลละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗

๗. มรรคมรรค ๘^{๓๔}

๒.๖.๑ สติปัฏฐาน ๔

คำว่า สติปัฏฐาน มาจาก สติ คือ การระลึกรู้ ปุฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกรู้ที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การระลึกรู้อย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๓๕} ในการเจริญสติปัฏฐานนั้นมิใช่มีเพียงสติอย่างเดียว ต้องมีธรรมอื่นประกอบร่วม อันได้แก่ วิริยะ และปัญญา ในพระสูตรนี้จึงตรัสธรรมทั้ง ๓ ประการที่เกิดร่วมกับสติว่า อาตปปี สมปะชาโน สติมา ผู้มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งรู้ มีสติอยู่เสมอ โดยความไม่เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปตามความเป็นจริงสติปัฏฐานมี ๔ ระดับ ได้แก่

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สติปัฏฐานสูตร ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานเพื่อรู้ยิ่งราคะ แบ่งออกเป็น ๔ หมวด ดังนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและ โทมนัสในโลกได้

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน พุ.อติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๖๐/๔๙๘

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธ-
สราภวังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔.

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๔๑}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นทางเอก

- ๑) เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสของสัตว์ทั้งหลาย
- ๒) เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ
- ๓) เพื่อดับความทุกข์กายทุกข์ใจ
- ๔) เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง คือ อริยมรรค
- ๕) เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง เข้าถึงความสิ้นทุกข์หมดกิเลส^{๔๒}

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณากายมีอยู่ ๑๔ บรรพ ได้แก่

- ๑) อานาปานสติ คือ มีสติพิจารณาลมหายใจเข้าออก
- ๒) อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน
- ๓) สัมปชัญญะ ๗ คือ ก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับ ๑ เหลียวซ้ายแลขวา ๑ คู้

อวัยวะเข้าและเหยียดอวัยวะออก ๑ การใช้บาตร จีวร สังฆาฏิ ๑ การกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ๑ การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑ และการขยับ เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง ๑

๔) ปฏิกูล คือ การพิจารณาอาการ ๓๒ มีผมขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

๕) ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ

๖) ปาฐา ๙ คือ พิจารณาสภาพคนตายแล้ว ๑ วัน จนถึงกระดูกเป็นกองเรียราดกระดูกผุละเอียดเป็นผง^{๔๓}

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาเวทนามี ๙ บรรพ คือ

- ๑) เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา
- ๒) เสวยทุกข์เวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนา

^{๔๑} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙-๓๙๐.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๐/๒๓๓., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๕/๒๘๒.

^{๔๓} ดุราลัยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๙/๓๐๒-๓๐๓.

- ๓) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา
 ๔) เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส
 ๕) เสวยทุกขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส
 ๖) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิส
 ๗) เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส
 ๘) เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส
 ๙) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิส^{๔๔}
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาอาการต่าง ๆ ของจิตมี ๑๖ บรรพ คือ
- ๑) จิตมีราคะ มีสติรู้ชัดว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตมีราคะ
 ๒) จิตปราศจากราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
 ๓) จิตมีโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
 ๔) จิตปราศจากโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
 ๕) จิตมีโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
 ๖) จิตปราศจากโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
 ๗) จิตหดหู่ มีสติรู้ชัดว่า จิตหดหู่
 ๘) จิตฟุ้งซ่าน มีสติรู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
 ๙) จิตเป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
 ๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
 ๑๑) จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า
 ๑๒) จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า
 ๑๓) จิตตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น
 ๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น
 ๑๕) จิตหลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น
 ๑๖) จิตยังไม่หลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น^{๔๕}
๔. ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาสภาพธรรมต่าง ๆ มี ๕ บรรพ คือ
- ๑) กำหนดพิจารณาใน นีวรณ ๕ มี กามฉันทะ เป็นต้น
 ๒) กำหนดพิจารณาใน อุปาทานขันธ ๕ มี รูป เป็นต้น

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔/๓๑๕.

๓) กำหนดพิจารณาใน	อายตนะ ๑๒
๔) กำหนดพิจารณาใน	โพชฌงค์ ๗
๕) กำหนดพิจารณาใน	อริยสัจ ๔ ^{๔๖}

สติปัฏฐาน ๔ นั้น ท่านวางจริตไว้เป็นข้อปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ ตัณหาจริตกับทวิจริต บุคคลที่มีจริตต่างกัน ต้องใช้อารมณ์กรรมฐานที่ต่างกัน

๑. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
 ๒. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญากล้า ให้ดูเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
 ๓. บุคคลผู้มีทวิจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูจิตนุปัสสนาสติปัฏฐาน
 ๔. บุคคลผู้มีทวิจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญากล้า ให้ดูธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปาลาธรรม ๔ คือ

๑. สุภวิปาส ที่เห็นว่ารูปนั้นงานย่อมละได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. นิจจิวิปาส ที่เห็นว่ารูปนามเที่ยงย่อมละได้ด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. สุขวิปาส ที่เห็นว่ารูปนามเป็นสุขย่อมละได้ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. อัตตวิปาส ที่เห็นว่ารูปนามเป็นตัวตนย่อมละได้ด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๗}

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ในการที่จะทำลายอภิชฌา คือ ความยินดี โทมนัส คือ ความยินร้าย ได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณ์กรรมฐาน คือ ผู้ถูกรู้ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือได้แก่รูปนาม และผู้รู้ ได้แก่ อาตมาปี คือ ความเพียรในสัมมปธาน ๔ สัมปชาโน คือ ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔ สติมา คือ สติที่ระลึกรู้รูปนามในสติปัฏฐาน ๔

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ได้แก่ ผู้รู้กับอารมณ์ที่ถูกรู้

ผู้รู้หรือผู้กำหนดพิจารณา คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ

ผู้ถูกรู้หรืออารมณ์กรรมฐาน คือ รูปนาม

ผู้รู้ความจริงนั้น ได้แก่ วิปัสสนารู้ความจริงว่ารูปนามไม่เที่ยง รูปนาม เป็นทุกข์ รูปนาม

เป็นอนัตตา

๒.๖.๒ สัมมปธาน ๔

คำว่า สัมมปธาน เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ สัมมา + ปธาน “สัมมา”

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๓๘๖/๓๑๖-๓๓๒๔.

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกังค์, หน้า ๗๑๑.

แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร รวมความว่า สัมมปธาน จึงหมายถึง ความเพียร โดยชอบ สัมมปธาน คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรทำไปอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมปธาน ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ที่อธิบายมาแล้ว สติปัฏฐานตรงกับ สัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสติ แปลว่า การระลึกชอบ คือ การระลึกอย่างต่อเนื่องในกอง รูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม สัมมปธานก็เหมือนกัน แปลว่า ความเพียรชอบ มีความหมาย เหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมปธาน หรือสัมมาวายามะ ในพระสูตรบางแห่งพบ รูปว่า อาตาปะ คือ ความเพียรเพากิเลส โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ^{๔๘}

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สัมมปธานสูตร ว่าด้วยการเจริญสัมมปธานเพื่อ รุ้อยู่ราคะ สัมมปธาน คือ ความเพียรต่อกุศลธรรมอย่างแรงกล้า ๔ ประการ ได้แก่

๑. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาป อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศล ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. สร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๔๙}

๑. สังวรปธาน คือ ความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ หมายความว่า อกุศลบางอย่างนั้น เราไม่เคยทำมาก่อน แต่อาจรับรู้จากการกระทำของบุคคลอื่น โดยรับรู้เรื่องที่บุคคลอื่นได้ทำอกุศล ด้วยการเห็น ได้ยิน หรืออ่านจากตำรา เช่น ในพระสูตรต่าง ๆ พบเรื่องของคนที่ทำอกุศลแล้วไป เกิดเป็นเปรตบ้าง สัตว์ดิรัจฉานบ้าง เมื่อเรารู้ว่าอกุศลเหล่านี้ได้ ถึงแม้ว่าจะเป็นสิ่งที่เราไม่เคยทำมา ก่อน ก็พยายามตั้งใจที่จะละอกุศลเหล่านั้น โดยดำริว่าจะไม่ทำอกุศลเหล่านั้น ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป จนถึงวันนิพพาน คือ ไม่เพียงแต่ในภพนี้เท่านั้น แม้ในภพหน้าต่อ ๆ ไป เราก็กพยายามตั้งใจที่จะไม่ ทำอกุศลกรรมเช่นนั้น ที่จริงแล้วความเพียรประเภทนี้ หมายถึง การตัดสาเหตุของการทำอกุศล คือ อกุศลมูล หรือรากเหง้าของอกุศล ๓ อย่างอันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง เมื่อ

^{๔๘} พระคันธसारากิจ, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

^{๔๙} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๐.

เราสามารถตัดมูลเหตุของอกุศลทั้ง ๓ อย่างนี้ได้ ก็จะไม่ทำอกุศลอื่น ๆ อีกต่อไป^{๕๐}

๒. ปหานปธาน คือ ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า “อกุศลเก่า” คือ บาป หรือความประพฤติไม่ดี ทางกาย วาจา ใจ ซึ่งเราได้กระทำไว้ อกุศลที่เราได้เคยทำมาแล้วในภพก่อน ๆ เราจำไม่ได้ว่าทำอะไรบ้าง เพราะทุกคนก็เคยทำกันมาแล้ว แต่ในข้อความนี้ พระพุทธเจ้าระบุถึงอกุศลที่เราได้เคยทำมาในภพนี้ และสามารถระลึกได้ หมายถึง ประพฤติไม่ดีทางกาย วาจา ใจ ซึ่งเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย อกุศลดังกล่าวเป็นอกุศลเก่าที่เคยเกิดขึ้นแล้ว เพราะเราได้กระทำไว้จดจำได้ คำว่า ปหานาย วายาโม คือ เพียรเพื่อละ หมายถึง มีความตั้งใจในการละอกุศลเหล่านั้น โดยตั้งใจว่าเมื่อก่อนเราอาจเคยผิดศีลมาก่อน ด้วยการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ ดื่มสุรา ก็ตั้งใจที่จะงดเว้นจากอกุศลเหล่านั้น ความตั้งใจดังกล่าวเป็นความเพียรเพื่อละ ความเพียรเป็นสิ่งที่สำคัญ ในการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน นักปฏิบัติต้องประกอบด้วยความเพียรในการปฏิบัติ^{๕๑}

๓. ภาวนาปธาน คือ ความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ หมายความว่า ความเพียรที่จะบำเพ็ญกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นในกระแสจิตของตนให้เกิดขึ้น มีบุญกุศลหลายอย่างที่เราไม่เคยทำกันมาก่อน บางท่านอาจไม่เคยเจริญสมณภาวนา หรือไม่เคยเจริญวิปัสสนาภาวนา ส่วนใหญ่มักให้ทาน และรักษาศีลแล้วแต่ขาดการเจริญสมณะ หรือวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนาเป็นทางสายตรงที่ให้ผลบรรลุมรรค ผล นิพพาน สามารถกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิง^{๕๒}

๔. อนุรักษณปธาน คือ ความเพียรเพื่อพูนกุศลเก่า หมายถึง บุญกุศลที่ได้บำเพ็ญมา ไม่ว่าจะเป็นทาน ศีล หรือภาวนา ให้ตั้งใจประกอบด้วยฉันทะ มีความพึงพอใจในการประกอบกุศลนั้น ๆ ให้มากขึ้น คนไม่มีมีย่อมหยิบยืมยืมไม่ได้ ฉันทะ คนที่ไม่มีศรัทธาก็เหมือนกัน จะไม่อาจบำเพ็ญกุศล คือ การให้ทาน การรักษาศีล และเจริญภาวนา ความปรารถนา ความพึงพอใจในกุศลก็เป็นสิ่งสำคัญ เมื่อพยายามทำให้เป็นอาจิมแล้ว ความเพียรก็ปรากฏติดตามมา เป็นความเพียรในการเพิ่มพูนกุศลเก่าให้มากขึ้น^{๕๓}

สัมมปธาน ๔ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ ต้องเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญกุศล หมายถึง ความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญศีล สมาธิ ปัญญา เท่ากับมีความเพียรอย่างแรงกล้าในการละอกุศล วิริยะ คือ ความเพียรอย่างธรรมดาสามัญ ไม่จัดเป็นสัมมปธาน

^{๕๐} พระคันธสาราภิงค์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๔๔.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๕๒} อ้างแล้ว, หน้า ๔๘.

^{๕๓} อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

พุทธศาสนิกชนบางท่านปรารถนาพระนิพพาน แต่ไม่สามารถจะบรรลุได้ในชาตินี้ เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ขาดความรู้ทางปริยัติไม่รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง
๒. ขาดปัญญาบารมีที่เคยอบรมสั่งสมไว้แต่ชาติปางก่อน
๓. ขาดวิริยะ คือ สัมมัปปธาน อันเป็นความพยายามอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติ

๒.๖.๓ อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล สำหรับ ฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญาของพระอรหันต์ ไม่ถือว่าเป็นอิทธิบาท เพราะพระอรหันต์ได้บรรลุถึงความสำเร็จอันสูงสุดแล้ว จึงไม่ต้องอาศัยอิทธิบาทซึ่งเป็นเหตุให้เข้าถึงความสำเร็จอีก เพราะอิทธิบาทเป็นหมวดธรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงมัคคจิต คือ โลกุตตรจิตโดยตรง

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อิทธิบาทสูตร ว่าด้วยการเจริญอิทธิบาทเพื่อรู้ยิ่ง ราคะ ๔ ประการ ได้แก่

๑. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ และความเพียรสร้างสรรค์
๒. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์
๓. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์
๔. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์^{๕๔}

๑. ฉันทอิทธิบาท ได้แก่ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล ความพอใจอย่างนี้เรียกว่า ฉันทะ ฉะนั้นผู้ที่จะเจริญฉันทอิทธิบาท ต้องมีความพอใจในกุศล ต้องชอบใจในการทำกุศล ต้องเป็นความพอใจชนิดที่ว่า ต้องสอ่ส่งเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นฉันทอิทธิบาท ไม่ใช่พอใจในตอนแรก พอวันเข้าก็ละทิ้งเบื่อหน่ายทอดทิ้งอย่างนี้ไม่จัดเป็นฉันทอิทธิบาท ฉะนั้น ฉันทะ คือความพอใจชนิดที่จะเป็นฉันทอิทธิบาท จึงหมายเอาเฉพาะความพอใจชนิดที่เป็นบาทฐานแห่งการสำเร็จในฌาน มรรค ผล

๒. วิริยอิทธิบาท ได้แก่ ความปรารถนอย่างแรงกล้า ความเพียรทางใจ มีความพยายาม

^{๕๔} ๐ง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๑.

อย่างแรงกล้าที่จะทำกุศล ต้องส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นวิริยธิบาท

๓. จิตติธิบาท ได้แก่ สิ่งที่อยู่จักนึก รู้จักคิด นั่นก็คือใจ ซึ่งเป็นมโนวิญญาณธาตุ เป็น การนึกคิดที่จะเจริญธรรมที่เป็นกุศลอย่างชนิดแรงกล้า ต้องส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็น จิตติธิบาท

๔. วิมงฺกสิธิบาท ได้แก่ ปัญญา ต้องเป็นปัญญาชนิดที่เป็นความรู้ชัด ไม่หลง ซึ่งเป็น สัมมาทิฐิ ปัญญานี้ก็จัดเป็นองค์มรรคด้วย เมื่อปัญญาเกิดขึ้นในการทำกุศลชนิดที่มีความแรงกล้า ก็จัดได้ว่าได้เจริญองค์มรรคด้วย

อิทธิบาทซึ่งเป็นธรรมที่ให้สำเร็จโลกุตตระนี้ มีอธิบายว่า อิทธิ คือ ฤทธิ์ที่เข้าถึง ความสำเร็จนั้น มี ๕ ประการ

- ๑) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้พิเศษแห่งรูปธรรม และนามธรรมที่ควรรู้
- ๒) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้จริงแห่งทุกขสัจจะที่ควรรู้
- ๓) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการละสมุทัยที่ควรรู้
- ๔) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการเห็นแจ้งนิโรธสัจจะที่ควรเห็นแจ้ง
- ๕) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงการเจริญมรรคสัจจะที่ควรเจริญ

ดังนั้น อิทธิบาท ๔ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ จึงจัดเป็นธรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เมื่อมี ฉันทะปรารถนาพระนิพพานย่อมยอมสละชีวิต เพราะความพอนั้นได้ แม้วิริยะจิต ก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีความเพียรพยายามอย่างไม่ย่อท้อ ย่อมตั้งใจไว้อย่างมั่นคงและเด็ดเดี่ยวที่จะบรรลु พระนิพพาน ปัญญาก็มีความแรงกล้า ไม่ใยดีต่อโลกียธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยอิทธิบาท ๔ ย่อมบรรลु โลกุตตรอิทธิได้

๒.๖.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ มีรูปวิเคราะห์ ว่า อินทสส กมฺมํ อินทริยํ แปลว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ หรือสภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน

อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ ในที่นี้ หมายถึง เป็นเจ้า การในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรม ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่น ความเพียรกำจัดความ เกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงาน และปฏิบัติก้าวหน้าไปได้

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทริยสังยุตว่าด้วยอินทรีย์ล้วน ๕ ประการ คือ

๑. สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา
๒. วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ
๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ

๔. สมาธิในทริย อินทริยคือสมาธิ

๕. ปัญญาในทริย อินทริยคือปัญญา^{๕๕}

๑. สัทธินทริย พึงเห็นได้ใน โสตาปัตตียังคะ ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ศรัทธาในตถาคตโพธิ หรือตถาคตโพธิศรัทธา นั่นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธา คือ ความน้อมใจตั้ง มุ่งตั้งใจ ปลงใจ ปักใจ (อธิโมกข์) ความหมายที่ต้องการว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริง ความดี ของสิ่งที่นับถือ หรือปฏิบัติ

๒. วิริยินทริย พึงเห็นได้ใน สัมมปปธาน ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ความเพียรที่ได้ด้วย บรรณสัมมปปธาน ๔ หรือตัวสัมมปปธาน ๔ นั่นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละ อกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแก้หลักแข้งขันบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระใน การกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะ คือ การพัฒนาจิตใจ (ปคคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียร พยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้า ไม่ท้อถอย

๓. สตินทริย พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔ บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยบรรณสติปัฏฐาน ๔ หรือตัวสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติ การมีสติครองตัวที่ขวยยิ่ง สามารถระลึกรู้ถึงกิจที่ทำ คำที่พูดแล้ว แม้นานได้ หน้าที่ของสติ คือ การดูแล หรือคอย กำกับจิต (อุปัฏฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกรู้ได้ กำกับใจไว้กับกิจ นี้ได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึง เกี่ยวข้อง

๔. สมาธิในทริย พึงเห็นได้ใน ฌาน ๔ บางแห่งว่า หมายถึง ตัวฌาน ๔ นั่นเอง หรือพูด อย่างง่าย ได้แก่ การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต หน้าที่ของ สมาธิ คือ การทำจิตไม่ให้ฟุ้ง ไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

๕. ปัญญาในทริย พึงเห็นได้ใน อริยสัจ ๔ คือ การรู้ริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ได้แก่ การมี ปัญญา ความประกอบด้วยปัญญาที่ยั่งยืนถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป ซึ่งเป็นอริยะ ทำลาย กิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญา คือ การเห็นความจริง (ทัสสนะ) ความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้ทั่วชัด รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้ หรือเท่าทัน สภาวะ^{๕๖}

อินทริย ๕ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองที่จะทำให้เข้าถึง มรรค ผล นิพพาน จึงไม่ใช่สภาพธรรมตามปกติธรรมดา เช่น ศรัทธา ไม่ใช่ปกติศรัทธา คือ ศรัทธา

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๒๘-๘๒๙.

ในการบริจาทาน รักษาศีล ฟังธรรม แต่เป็นภาวนาศรัทธา คือ ศรัทธาในการเจริญสมณภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ถ้าศรัทธาของบุคคลไม่แรงกล้าก็ไม่อาจที่จะไปเจริญพระกรรมฐานได้ และเมื่อเจริญกรรมฐานศรัทธาที่แรงกล้านี้จะแนบแน่นในจิตใจมาก สามารถทำจิตใจที่ประกอบด้วย ความเศร้าหมองให้แหล่ขึ้นแจ่มใสปลุกใจให้ชวนชวนในการปฏิบัติ เพื่อทำลายสักกายทิฏฐิให้ได้ ภาวนาศรัทธาเช่นนี้ย่อมเข้าถึงความเป็นสัทธินทรีย์ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน เป็นอริยบุคคลแล้วอำนาจของสัทธินทรีย์ ก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น

วิริยเจตสิก คือ ความเพียรในที่นี้ ไม่ใช่ปกติวิริยะ แต่เป็นภาวนาวิริยะ คือ ความเพียร ต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔ โดยเข้าถึงความเป็นสัมมปปธาน ๔ ประการนั้นแล้ว ในวิริยอินทรีย์ จึงเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าที่ย่อมสละชีพ แม้เลือดเนื้อจะเหือดแห้งเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ถ้าสักกายทิฏฐิยังไม่ถูกทำลายก็ขอยอมตายดีกว่า วิริยะเช่นนี้ ย่อมเข้าถึงอินทรีย์เป็นวิริยอินทรีย์โดย แน่นอน

สติ สมาธิ และปัญญา ที่แรงกล้า เข้าถึงความเป็นอินทรีย์เช่นเดียวกันกับศรัทธาและวิริยะ
 อำนาจแห่งสัทธินทรีย์ ย่อมมีความเลื่อมใสอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน
 อำนาจแห่งวิริยอินทรีย์ ย่อมมีความเพียรอย่างแรงกล้าต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔
 อำนาจแห่งสตินทรีย์ ย่อมกระทำสติปัฏฐานให้ปรากฏอยู่เสมอ
 อำนาจแห่งสมาธิอินทรีย์ ย่อมกระทำฌาน อภิญญาให้ปรากฏ
 อำนาจแห่งปัญญินทรีย์ ย่อมกระทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏ

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ ย่อมชี้นำประโยชน์ในการเจริญสมณภาวนาและวิปัสสนาภาวนาให้ เป็นไปด้วยดีตลอดกาล หากขาดอินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สมณและวิปัสสนาทั้งหลายก็ อันตรธาน

๒.๖.๕ พละ ๕

คำว่า พละ มีรูปวิเคราะหฺ ว่า ปฏิปทฺชธมเม พลฺยณฺตติ พฺลานิ แปลว่า สภาวะใดย่อม กำจัดธรรมที่ตรงข้าม สภาวะนั้น

พละ หมายถึง สภาวะที่มีกำลัง ถ้าบุคคลพยายามสั่งสมอบรมย่อมมีกำลังในการกำจัด กิเลสที่ตรงกันข้าม ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค พลกถา ว่าด้วยพละ ๕ ประการ ได้แก่

๑. ศรัทธาพละ พละคือศรัทธา
๒. วิริยพละ พละคือวิริยะ
๓. สติพละ พละคือสติ

๔. สมาธิพละ พละคือสมาธิ

๕. ปัญญาพละ พละคือปัญญา^{๕๗}

พละ ๕ ในโพธิปักขิยธรรม มุ่งหมายเอาเฉพาะกุศลพละอันเป็นกำลังที่ยังความตรัส
มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น พละทั้ง ๕ นี้เปรียบเหมือนแม่ทัพหลวงที่มีความกล้าหาญ ในการ
รบกับข้าศึก คือ สักกายทิฐิสามารถปราบทำลายสักกายทิฐิให้พินาศลง

ในพละ ๕ นี้ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ไม่ใช่อยู่อันชั้นปกติธรรมดาแต่อยู่ในชั้น
ภาวนา คือ เป็นภาวนาศรัทธา ภาวนาวิริยะ ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา

ภาวนาศรัทธา ที่เกิดขึ้นจากความสำเร็จในกรรมฐานเท่านั้น จึงจะมีกำลังอำนาจในการ
ต้านทานตัณหาไว้ได้ ช่วยให้ผู้ปฏิบัติกรรมฐานรอดพ้นจากห้วงน้ำ คือ ตัณหาที่จะท่วมทับนั้นได้

ภาวนาวิริยะเท่านั้นที่จะมีความเพียรแก่กล้า สามารถต่อสู้กับโกสัชชะในการเจริญ
สติปัฏฐานได้

ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา ต้องเข้าถึงความแก่กล้าจนกำลังอำนาจในการ
ต้านทานต่อ ปฏิปักษ์ธรรม คือ ธรรมที่ตรงข้ามกับพละ ๕ ประการนั้น ได้แก่

๑. ตัณหา คือ ความอยาก เป็นปฏิปักษ์ธรรมแก่ ศรัทธาพละ
๒. โกสัชชะ คือ ความเกียจคร้าน เป็นปฏิปักษ์ธรรมแก่ วิริยะพละ
๓. มุฏฐสติ คือ ความหลงลืม เป็นปฏิปักษ์ธรรมแก่ สติพละ
๔. วิกเขปะ คือ ความเคลื่อนหรือแกว่ง เป็นปฏิปักษ์ธรรมแก่ สมาธิพละ
๕. สัมโมหะ คือ ความหลง เป็นปฏิปักษ์ธรรมแก่ ปัญญาพละ

ขณะเมื่อกำลังของพละอันใดอันหนึ่งอ่อนแอลง การเจริญสมถและวิปัสสนาก็ตั้งมั่นอยู่
ไม่ได้

บุคคลบางคนมีกำลังศรัทธาและวิริยะมาก แต่พละที่เหลือ คือ สติ สมาธิ ปัญญา ยังอ่อน
อยู่ ผู้นั้นย่อมสงบจากตัณหาและโกสัชชะลงได้บ้าง แต่ไม่สามารถเจริญสมถและวิปัสสนาได้

บุคคลบางคนมีกำลังพละ ๓ ประการ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ที่ได้อบรมไว้มาก แต่พละที่
เหลือคือ สมาธิพละ และปัญญาพละยังมีน้อย ผู้นั้นพอจะอบรมสมถให้เจริญขึ้นได้ แต่ไม่สามารถ
เข้าถึงฌานสมาบัติได้ และไม่สามารถเจริญวิปัสสนาให้เจริญขึ้นได้

บุคคลบางคนมีกำลังพละ ๔ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ แต่ปัญญาพละยังมีกำลังอ่อน
อยู่ ผู้นั้นย่อมเจริญสมถเข้าฌานสมาบัติได้ แต่เจริญปัญญาให้เข้าถึงวิปัสสนาไม่ได้

^{๕๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓.

บุคคลคนบางคนมีปัญหามาก แต่พออย่างอื่นอ่อนไป ก็สามารถเรียนปริยัติทั้งบัญญัติและปรมัตถ์ได้ดี แต่ค้นหา โกสัชชะ มุฏฐสติ วิกเขปะ เหล่านี้ยังมีกำลังมากก็ไม่อาจเจริญสมถและวิปัสสนาได้

ในพละ ๕ ประการนี้ อาศัย วิริยะ สติ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ วิปัสสนาย่อมปรากฏได้ แต่ผู้ใดประสงค์จะเจริญสมถและวิปัสสนาให้ตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องบริบูรณ์ด้วยพละ ๕ ประการนี้

๒.๖.๖ โขฌมคฺ ๗

โขฌมคฺ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ หรือองค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง โขฌมคฺ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ โดยรู้ว่าทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรละ นิโรจสัจเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง และมรรคสัจเป็นธรรมที่ควรอบรม องค์ธรรมของโขฌมคฺ

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต โขฌมคฺสูตร ว่าด้วยโขฌมคฺ ๗ ประการ ได้แก่

๑. สติสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความระลึกได้
๒. ัมมวิจยสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความเพียรธรรม
๓. วิริยสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความเพียร
๔. ปีติสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความอิ่มใจ
๕. ปัสสัทธิสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความสงบกายระงับใจ
๖. สมาธิสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความตั้งจิตมั่น
๗. อุเปกขาสัมโขฌมคฺ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ความวางใจเป็นกลาง^{๕๘}

๑. สติสัมโขฌมคฺ หมายถึง สติที่มีความเจริญ คือ ตั้งอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยภาวนากิจติดต่อกัน เมื่อเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสตินทรีย์ เมื่อสตินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสติพละ เมื่อสติพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสติสัมโขฌมคฺ เมื่อสติสัมโขฌมคฺเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาสติ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สติสัมโขฌมคฺ

๒. ัมมวิจยสัมโขฌมคฺ หมายถึง ปัญญาที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในรูปนามและเห็นความเกิดดับของรูปนาม ดังนี้ ปัญญาเจตสิกเจริญขึ้นเป็นวิมงฺกสิทธิบาท เมื่อวิมงฺกสิทธิบาทเจริญขึ้นมีสภาพเป็นปัญญินทรีย์ เมื่อเป็นปัญญินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นปัญญาพละ เมื่อปัญญาพละเจริญ

^{๕๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๘/๓๕๔-๓๕๕.

ขึ้นมีสภาพเป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาทิฐิ

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ การเข้าถึงปัญญาวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ประการ คือ

๑) ทิฐิวินิสุตติ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่มีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม

๒) กังขาวิตรณวิสุตติ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่ข้ามพ้นจากความสงสัย

๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุตติ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้ว่านี่ใช่ทางหรือมิใช่ทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน

๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุตติ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้ทางปฏิบัติที่ถูกต้องแล้ว

๕) ญาณทัสสนวิสุตติ ความบริสุทธิ์แห่งของปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔

ด้วยอำนาจวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโมหะและทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง วิริยะที่มีความเจริญ คือ มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการละอกุศล การป้องกันระวังไม่ให้อกุศลเกิด การทำให้กุศลใหม่เกิด และการทำให้กุศลเก่าเจริญจนเข้าถึง ดังนี้ วิริยเจตสิกเจริญขึ้นเป็นสัมมปปธาน เมื่อสัมมปปธานเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยทธิบาท เมื่อวิริยทธิบาทเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยอินทรีย์ เมื่อวิริยอินทรีย์ เจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยพละ เมื่อ วิริยพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาวายามะ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโกสัลชชะ คือ ความเกียจคร้านได้และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

๔. ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปีติที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายอรรถิ คือ ไม่นินดี และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปีติสัมโพชฌงค์

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปัสสัทธิที่มีความเจริญ คือ มีความสงบกายสงบใจในการเจริญสติปัฏฐาน อยู่ในอารมณ์ของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ความสงบนี้เกิดด้วยอำนาจของวิปัสสนา สามารถทำลายความหยาบกระด้างทางกาย และทำลายความเร่าร้อนทางใจลงได้ และเข้าถึงให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง สมาธิที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐานเป็นเอกัคคตาเจตสิกเจริญขึ้นสมาธิอินทรีย์ เมื่อสมาธิอินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิพละ เมื่อสมาธิพละ เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาสมาธิ ในการเจริญสมถภาวนาเป็นตัวบริกรรมสมาธิ – อูปจารสมาธิ – อัปปนาสมาธิ สำเร็จ

เป็นสมบัติ ๘ และในการเจริญวิปัสสนาภาวนามีสุญญตสมาธิ – อนิมิตตสมาธิ – และอัปณิหิตสมาธิ คือ สมาธิตามที่เราเห็นไตรลักษณ์จนถึงมรรค ผล นิพพาน ด้วยอำนาจของการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนสามารถทำลายความฟุ้งซ่าน และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้นชื่อว่า สมาธิสัมโพธิมงคล

๗. อุเบกขาสัมโพธิมงคล หมายถึง ตัตตรมัมหมัตตตาเจตสิกที่มีความเจริญ คือ ไม่ตกไปในอกิขมาและโทมนัส ขณะนี้วิปัสสนาญาณมีความเจริญมาก สามารถกระทำให้องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ทำหน้าที่ของตน ๆ อย่างสม่ำเสมอไม่ยิ่งหย่อนแก่กัน รักษาความเป็นมัชฌิมาปฏิบัติไว้ได้อย่างมั่นคง พร้อมกับทำลายนิรวณธรรม และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพธิมงคล

ในโพธิมงคลทั้ง ๗ ประการนี้ มีคำอุปมาอุปมัย ไว้ดังนี้

สัมโพธิมงคล ซึ่งเป็นองค์แห่งการบรรลุโลกุตตรมัคคญาณ อุปมาเหมือนการเกิดขึ้นของนก ตามธรรมดานกที่บินขึ้นไปมาอยู่บนท้องฟ้านี้ ต้องอาศัยการเกิดถึง ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เกิดเป็นฟองไข่จากท้องแม่

ครั้งที่ ๒ เกิดเป็นตัวนกออกจากเปลือกไข่

ครั้งที่ ๓ เป็นลูกนกที่เจริญเติบโตเต็มที่มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกล ๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรูได้

นกเกิดครั้งที่ ๑ นกเป็นฟองไข่ออกจากท้องของแม่นก อุปมาเหมือนพระโยคาวจรที่มีความพยายามในการเจริญสติปัญญา จนเข้าถึงศีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิแล้ว รอดพ้นจากกามฉันทนิรวณ เป็นต้น

นกเกิดครั้งที่ ๒ นกเกิดเป็นตัวออกจากเปลือกไข่ อุปมาเหมือนพระโยคาวจรเข้าถึง ญาณวิสุทธิ ได้เห็นรูปรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณเกิดแล้วย่อมพ้นจากอวิชชาอย่างหยาบ

นกเกิดครั้งที่ ๓ ลูกนกเจริญเติบโตเต็มที่มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกล ๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรู อุปมาเหมือนสัมโพธิมงคลทั้ง ๗ ประการแก่กล้า บรรลุโลกุตตรมรรคและผลได้ตามความประสงค์แล้ว ได้รอดพ้นจากโลกียธรรมทั้งปวง

โพธิมงคล ๗ ประการนี้ มีตั้งแต่ชนิดที่เป็นสามัญ คือ สติ ปัญญา วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิสมาธิ และตัตตรมัมหมัตตตาที่เป็นวิวิธนิสสิตเจตนา คือ พยายามที่จะให้หลุดพ้นจากกิเลส จนถึงโพธิมงคลพิเศษสามารถ นำตนให้พ้นจากกิเลส เรียกว่า วิเวกนิสสิต วิราคนิสสิต และนิโรธนิสสิต คือ ความสงัดจากกิเลส ออกจากกิเลส และเข้าถึงความดับกิเลส

๒.๖.๗ มรรคมืองค์ ๘

มรรคมืองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นข้อปฏิบัติถูก^{๕๙} มรรคเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน คือ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เข้าถึงความดับทุกข์

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยบรรดาอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ มี ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฐิ	เห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา	เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ
๖. สัมมาวายามะ	เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิ	ตั้งจิตมั่นชอบ ^{๖๐}

๑. สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) หมายถึง การเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ หรือเห็นไตรลักษณ์ หรือรู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจางสมุปบาท

การเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ โดยกิจ ๔ คือ

๑) เห็นแจ้งในทุกขสัจจะ	โดยปริยญาณกิจ	คือ	การกำหนดรู้
๒) เห็นแจ้งในสมุทยสัจจะ	โดยปหานกิจ	คือ	การละ
๓) เห็นแจ้งในนิโรธสัจจะ	โดยสังนิกรรมกิจ	คือ	การทำให้แจ้ง
๔) เห็นแจ้งในมรรคสัจจะ	โดยภาวนากิจ	คือ	การเจริญ ^{๖๑}

๒. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) หมายถึงความตรึกรอยู่ในเรื่องราวที่เป็นกุศล เรียกว่า กุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

^{๕๙} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๓๓๗.

^{๖๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

ประการที่ ๑ เนกขัมมวิตก	ได้แก่	ความดำริที่จะออกจากรามคุณอารมณ์
ประการที่ ๒ อพยาปาทวิตก	ได้แก่	ความดำริที่ประกอบด้วยเมตตา
ประการที่ ๓ อวิหิงสาวิตก	ได้แก่	ความดำริที่ประกอบด้วยกรุณา ^{๖๒}

๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) หมายถึง วจีสุจริต ๔ ความประพฤติชอบด้วยวาจา คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับ มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๔) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ^{๖๓}

๔. สัมมากัมมันตะ (การทำชอบ) หมายถึง กายสุจริต ๓ ความประพฤติชอบด้วยกาย คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจาร คือ

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤตินิโคตในกาม^{๖๔}

๕. สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) หมายถึง การงดเว้นอย่างเด็ดขาด จากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ คือ

- ๑) ละมิจฉาอาชีวะ
- ๒) เลี้ยงชีพอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ^{๖๕}

๖. สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) หมายถึง ความเพียรพยายามในอารมณ์กรรมฐาน ตั้งแต่การเจริญสติปัฏฐานดำเนินไปตามสัมมปปธาน ๔ ต่อไปถึงวิริยทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก ขณะที่เจริญสติปัฏฐานจนกระทั่งถึง มรรคญาณเกิด

๗. สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) หมายถึง สติระลึกรู้อยู่แต่เฉพาะอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ จนถึงมรรค ผล เป็นที่สุดเท่านั้น ชื่อว่า สัมมาสติ

๘. สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) หมายถึง ความตั้งใจมั่นในอารมณ์วิปัสสนา

^{๖๒} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๘/๖๓๑.

^{๖๓} อก.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

^{๖๔} อก.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

^{๖๕} อก.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

กรรมฐานจิตจดจ่ออยู่กับรูปนาม และศีล สมาธิ ปัญญา จนกระทั่งถึงมรรค มีโสดาปัตติมรรคญาณ เป็นต้น คือ

๑) บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว

๒) บรรลุตติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย

๓) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อน

๔) บรรลุตตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ^{๖๖}

มรรคมืองค์ ๘ ในโพธิปักขิยธรรมนั้น แสดงถึงมรรคที่เป็นฝ่ายดี ที่จะนำไปถึงพระนิพพาน หลักธรรมในอริยมรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นหลักปฏิบัติอันสำคัญในหลักอริยสัจ ๔ เพราะเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ซึ่งเรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้อริยสัจ ๔ มี สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการจะสมบูรณ์ที่มรรค มืองค์ ๘ เมื่อมรรคมืองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัง หรือ อริยมรรคมืองค์ ๘

๒.๗ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม หมายถึง กรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นหรือคั่นได้ ห้ามสวรรค์ ห้ามนิพพาน โดย สุตตันตปริยายก่อน กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่าธรรม อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่าธรรม อนึ่ง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ชื่อว่าธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ มรรค ผล นิพพาน ส่วนอธรรมคือธรรมตรงกันข้ามที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔

ในคัมภีร์สมันตปาสาทกา จูฬวรรคอรธกถา มีปรากฏธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุ

^{๖๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๒.

ธรรม ๔ ประการ คือ

๑. อุปทาน ๔ ความยึดมั่น
๒. นิรวรณ ๕ สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม
๓. อนุสย ๗ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน
๔. มิจฉัตตะ ๘ ความเป็นสิ่งที่ผิด^{๖๗}

๒.๗.๑ อุปาทาน ๔

อุปาทานศัพท์มีอรรถว่า ถือมั่นยึดไว้ เพราะ อุปศัพท์ในที่นี้มี ทฬหศัพท์ มั่น แข็งขัน รุนแรงยิ่งนัก เป็นอรรถ ดัง อุปศัพท์ในคำว่าอุปายาส ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น และคำว่า อุปกิเลส ชักมาใกล้นัก คือ จวนเจียน เป็นต้น อุปาทาน ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึด คือ ยึดมั่นถือนั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือเมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยได้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่น ก็มีใช้ยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้

ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ จตุกกนิทเทส ว่าด้วย อุปาทาน ๔ เป็นไฉน

๑. กามุปาทาน ความถือนั่นกาม
๒. ทิฏฐุปาทาน ความถือนั่นทิฏฐิ
๓. สीलัพพตูปาทาน ความถือนั่นศีลพรต
๔. อัตตวาตูปาทาน ความถือนั่นวาทะว่ามีตัวตน^{๖๘}

๑. กามุปาทาน ความยึดถือกาม กามนั้นก็ ได้แก่ วัตถุกามกับกิเลสกาม ยึดถือกามก็คือ ยึดถือกามที่เป็นวัตถุกาม อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ว่าเป็นของเรา ว่ารักใคร่ปรารถนาพอใจด้วยกิเลสกาม อันอาการที่ยึดถือนี้ เมื่อแสดงเป็นกลาง ๆ ท่านก็ได้แสดงอาการที่ยึดถือดังนี้ว่า

เอตัมม	นั่นเป็นของเรา
เอโสหมสมิ	เราเป็นนั่น
เอโส เม อตต	นั่นเป็นอัตตาตัวตนของเรา ^{๖๙}

ยึดถือว่าเป็นของเราตัวเรา คือ ยึดถือว่ารูปเสียง เป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ เป็นของเรา แต่ก็เชื่อว่าได้ยึดเอาตัวกิเลสกาม คือ ตัวความรักความใคร่ความปรารถนา ความพอใจ

^{๖๗} วิ.จ.อ. (ไทย) ๗/๒/๓๓๓.

^{๖๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๖๙} ดุรายละเอียดยใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๕.

นั้นไว้ด้วย ไม่ปล่อยความรัก ความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจในวัตถุนั้น ๆ ความสำคัญจึงอยู่ที่ความยึด อยู่ในตัวกิเลสนี้ คือ กามุปาทาน ความยึดถือกามอันสามัญชนมีอยู่ ยังละไม่ได้^{๗๐}

๒. ทิณรูปาทาน ยึดถือทิณฐีคือความเห็น อันความเห็นนี้ หมายถึง ความเห็นผิด ยึดถือความเห็นผิด แต่ที่ว่ายึดถืออยู่ก็เพราะว่ายังไม่รู้ว่าเห็นผิด เมื่อรู้ว่าเห็นผิดเมื่อใดก็ย่อมจะละความเห็นผิดนั้นได้เมื่อนั้น ที่กล่าวว่าความเห็นผิดนี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียก คำว่า ทิณฐี นี้มีคำประกอบเพื่อให้ชัด ดังนี้

ถ้าเห็นผิด เรียกว่า มิจฉาทิณฐี ความเห็นผิด

ตรงกันข้ามคือเห็นถูกเห็นชอบ เรียกว่า สัมมาทิณฐี ความเห็นชอบ

ความเห็นผิดนี้มีหลายระดับชั้นหยาบขึ้นไปจนถึงชั้นละเอียดสำหรับที่เป็นระดับชั้นหยาบ คือ มิจฉาทิณฐีในอกุศลนี้ ได้แก่ อภิชฌา ความโลภเพ่งเล็งสิ่งของ ๆ ผู้อื่นมาเป็นของตน พยาบาท ความมุ่งร้ายหมายล้างผลาญ และมิจฉาทิณฐี ความเห็นผิด มิจฉาทิณฐีนี้มีอีก ๓ คือ

๑) อภิรียทิณฐี ความเห็นว่าไม่เป็นอันกระทำ คือ ไม่มีบุญไม่มีบาป

๒) อเหตุกทิณฐี ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ ผลที่ได้ต่าง ๆ บังเกิดขึ้นตามคราวแห่งโชคเคราะห์

๓) นัตถิกทิณฐี ความเห็นว่าไม่มี เป็นการปฏิเสธสมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ปฏิเสธคตธรรมดา

ความเห็นผิดทั้ง ๓ นี้ ห้ามทั้งสุคติ คือ คติที่ดี ห้ามทั้งมรรค ผล นิพพาน และมีทิณฐีความเห็น ๒ อย่าง คือ

๑) สัสสตทิณฐี ความเห็นว่าเที่ยง

๒) อุจเฉททิณฐี ความเห็นว่าขาดสูญ

เพราะฉะนั้น แม้ความเห็นทั้ง ๒ นี้ก็เรียกว่าเป็นมิจฉาทิณฐี ความเห็นผิด แต่เป็นความเห็นผิดที่ยังไม่ถึงว่ามีโทษร้ายแรงเหมือนอย่างดัง ๓ ข้อข้างต้น^{๗๑}

๓. สีลพทุปปาทาน คือ ความยึดถือศีลและวัตรมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สีลพตปราคาส ความยึดถือลูปคลาศีลและวัตรในสังโยชน์ ๑๐ แต่ว่าสีลพตปราคาสนี้ ซึ่งมีอาการเป็นความยึดถือเช่นเดียวกับสีลพทุปปาทานแต่ว่าหยาบกว่า และในการอธิบายสีลพตปราคาส ก็อธิบายคล้ายคลึง

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิณฐี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๔-๖๗.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิณฐี, หน้า ๖๗-๗๑.

กันกับสืลพทุปาทาน คือ ศีลและวัตรในคำว่าสืลพตปราคาสในสังโยชน์ ๑๐ เมื่อปฏิบัติด้วย ตัณหา ก็ชื่อว่าเป็นสืลพตปราคาส แต่ใช้ คำว่า ปราคาสนี้แรงกว่า คำว่า อุปาทาน คือ หมายความว่าต้องลูบคลำ คือ ต้องจับเอาไว้ ถ้าไม่จับเอาไว้ ศีลและวัตรก็จะขาดเป็นท่อนเป็นช่อง ต่างพร้อย เพราะยังมีสักกายทิฎฐิ ความเห็นยึดถือว่าตัวเราของเราเป็นอย่างแรง เพราะฉะนั้นความ ประพฤติจึงเป็นไปตามอำนาจของตัวเราของเรา ก็คือตามอำนาจของกิเลสตัณหาทั้งหลาย สืลพทุ ปาทานนี้จึงมีความที่คลุมไปได้ทั้งหมด คลุมสืลพตปราคาสด้วย^{๗๒}

๔. อตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นวาทะว่ามีตัวตน วาทะ คือ ถ้อยคำที่พูดกันเป็นภาษา ล้วนเป็นสมมติ เป็นบัญญัติสำหรับจะเรียกกัน ถ้าหากว่าไปยึดมั่นโดยส่วนเดียว โดยที่ไม่ทำความเข้าใจกันนั้นเป็นสมมติ เป็นบัญญัติกลายเป็นอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น และบรรดาสิ่งที่เป็น สมมติบัญญัติ เป็นวาทะที่เรียกร้องกัน ที่เป็นข้อสำคัญในส่วนที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติ คือ อตตา ตน คือ ตัวเรา ของเรา ตัวของ ของเขา คือ อตตวาทะ วาทะว่าตน และเมื่อเรียกกัน รู้จักกัน เข้าใจกัน เมื่อ ไม่พิจารณาด้วยปัญญา ย่อมจะมีความยึดมั่นถือมั่น จึงเรียกว่า อตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น วาทะว่าตน ยึดมั่นสมมติบัญญัติว่าตน เป็นเหตุให้ถือเรา ถือเขา ถือพวก ถือพ้อง เป็นต้น ทำให้มี ความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งสมมติบัญญัตินั้น ๆ ว่าเป็นจริงมีจริง โดยเฉพาะที่ตั้งแห่ง สมมติบัญญัติว่า อตตา หรืออัตภาพ กายใจ นามรูป หรือขันธ ๕ อันนี้ว่าเป็นตัวเราของเราขึ้น^{๗๓}

อุปาทานข้อนี้สำคัญมาก ย่อมเป็นมูลของความยึดถือ อตตวาทุปาทาน มีหลายชื่อ เช่น เรียกว่า อตตานุทิฎฐิ ความตามเห็นว่าอัตตาตัวตน ความตามเห็นว่าตัวเราของเรา เรียกว่า สักกายทิฎฐิ ความเห็นว่ากายของตน

เรียกว่า อัสมิมานทิฎฐิ มานะ คือ ความสำคัญหมาย ทิฎฐิ คือ ความเห็นว่าอัสมิเรามีเรา หรือเรียกว่า อัสมิมานะ ความสำคัญหมายว่า เรามี เราเป็น หรือเรียกว่ามานะเฉย ๆ

อุปาทานเปรียบเหมือนรูที่จับบดได้กัดไว้แน่นไม่ปล่อย โลภะ ทิฎฐิ ทั้ง ๒ มีสภาพยึดมั่น ในอารมณ์ของตน ๆ ไม่ยอมปล่อย เมื่ออารมณ์สังโยชน์เกิดขึ้น มีอุปาทานสนับสนุนส่งเสริม ๓ สภาวะ คือ ๑. ทิฎฐูปาทาน ๒. สืลพทุปาทาน ๓. อตตวาทุปาทาน

๒.๗.๒ นิรวณ ๕

นิรวณ คือ สภาวะที่เป็นเครื่องกางกั้นซึ่งกุศลกรรมทั้งหลาย มีมาน มรรค ผล เป็นต้น ไม่ให้เกิด โดยเฉพาะโลกียฉาน ถึงแม้ว่าจะเกิดขึ้นแล้ว ถ้ามีนิรวณเกิดขึ้นอีก โลกียฉานนั้นก็ย่อม

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า, ๘๒.

^{๗๓} อ้างแล้ว, หน้า ๙๑-๙๒.

จักเสื่อมลงได้ เว้นแต่โลกุตตรมาน กล่าวคือ ฌานที่ประกอบกับโลกุตตรจิต และมรรคผลของพระเสขบุคคลเท่านั้น ถึงหากว่าบางขณะนิรณอาจเกิดขึ้นได้ก็ไม่เสื่อม และการห้ามกุศลธรรมของนิรณนี้ ไม่ใช่ว่าจะห้ามแต่ฌานและมรรคผลเท่านั้น ถึงแม้ว่ากามาวจรกุศลก็ห้ามไม่ให้เกิดขึ้นด้วย เมื่อกล่าวโดยสภาวะนิรณนี้เป็นปฏิกิริยาโดยตรงกับสมาธิ

ในคัมภีร์อังตตนิคาย ปัญจกนิบาติ ว่าด้วยนิรณ นี้มีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ ความพอใจในกาม
๒. พยาบาท ความคิดร้าย
๓. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม
๔. อุทธัจจกุกกจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ
๕. วิจิกิฉา ความลังเลสงสัย^{๗๔}

๑. กามฉันทนิรณ ได้แก่ ความพอใจในกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ คือ ความกำหนดหมกมุ่นอันมีราคะ เป็นต้น ถ้ามันครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นก็มีตมัวหม่นหมองไม่เห็นเหตุผล เพราะความอยาก ความต้องการอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นกามคุณ ความพึงพอใจ ความยินดีในกามอารมณ์ เรียกว่า กามฉันทะ เพราะกามคุณเป็นตัวอารมณ์ แต่ที่เข้าไปยึดติดใจเป็นตัวกามฉันทะ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา เป็นตัวที่เข้าไปยึดติดใจ คำว่า กามคุณ ความยินดีติดใจ อันนี้เป็นตัวกามฉันทะ เพราะโลกเจตสิก มีความยินดี ความต้องการติดใจในอารมณ์เป็นโลกะ^{๗๕} ชื่อว่า กามฉันทนิรณ

๒. พยาบาทนิรณ ได้แก่ ความไม่พอใจในอารมณ์ต่าง ๆ คือ ความขัดเคืองใจ การร้าย การผูกใจ อันมีผลมาจากความโกรธเป็นเจ้าเรือน ถ้าพยาบาทครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นเดือดร้อน และวุ่นวาย ไม่รู้เหตุผล สิ่งนี้ผิด สิ่งนี้ถูก สิ่งนี้เป็นกุศล หรือสิ่งนี้เป็นอกุศล เพราะจิตโกรธ ขุ่นเคือง ความรังเกียจ ความต้องการที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ความปรารถนาให้ผู้อื่นฉิบหาย เพราะโทสเจตสิก มีความยินร้าย มุ่งร้าย ผูกพยาบาท ในอารมณ์เป็นโทสะ ชื่อว่า พยาบาทนิรณ

๓. ถีนมิทธนิรณ ได้แก่ ความหดหู่และเซื่องซึม เคลิบเคลิ้ม ความเกียจคร้าน หรือเจียบสงัด มีการปล่อยสติ เป็นต้น ถ้าถีนมิทธะเข้าครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจจะอ่อนเพลียซึมเซา ไม่คล่อง ไม่รับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ ๖ เป็นต้น เพราะถีนะ มิตถเจตสิก มีความหดหู่เซื่องซึมท้อถอย ว่องเหงา หาวนอน ในอารมณ์เป็นถีนมิทธะ ชื่อว่า ถีนมิทธนิรณ

^{๗๔} อิง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๘๙.

^{๗๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๔.

๔. อุทัจจกุกกุจจนินวรณ์ ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ มีความกระสับกระส่าย กระจายฟุ้ง เมื่อครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้น จะไม่มีความสงบ และมีแต่ความเศร้าโศก เป็นต้น ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจมีความต่างกัน ความฟุ้งซ่านเป็นไปพร้อมด้วยโลภะ หรือเป็นไปพร้อมด้วยโทสะ แต่ความรำคาญใจเป็นไปพร้อมกับโทสะเท่านั้น เพราะอุทัจจกุกกุจเจตสิก มีความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจในอารมณ์เป็นอุทัจจกุกกุจจะ ชื่อว่าอุทัจจกุกกุจจนินวรณ์

๕. วิจิกิจฉานินวรณ์ ได้แก่ ความลังเลสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เมื่อวิจิกิจฉาครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นจะความลังเลสงสัย และหลงไม่รู้จักจริง ด้วยกำลังของโมหะ เพราะวิจิกิจฉาเจตติ มีลังเลสงสัย ในสิ่งที่ควรเชื่อ ควรปฏิบัติ มีพระรัตนตรัย เป็นต้น ในอารมณ์เป็นวิจิกิจฉา ชื่อว่า วิจิกิจฉานินวรณ์

พระพุทธเจ้าตรัสถึงนิวรณ์ ๕ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวบ้าง เครื่องกางกั้นบ้าง เครื่องรัดรั้งบ้าง เครื่องตรึงตรាប់้าง มี ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ถึงแม้พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทถูกนิวรณ์ ๕ เหล่านี้หน่วงเหนี่ยว กางกั้น ตรึงเอาไว้แล้ว หลังจากตายแล้วจะถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม นั้นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไป^{๗๖} พุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นโทษของนิวรณ์ คือ ไม่สามารถจะเป็นพระพรหมได้ เมื่อ กามราคสังโยชน์ที่มีคนมาชักชวน หรือใครชักชวนเกิดขึ้น ถีนมิทธนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์จะเกิดเป็นธรรมสนับสนุน หรือเมื่อขณะกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น บางครั้งก็มีอุทัจจะเกิดขึ้น เมื่อพยาบาทสังโยชน์เกิดขึ้นบางครั้งจะมีถีนมิทธนิวรณ์ที่เป็นธรรมชาติหุดห่อถอยในอารมณ์เกิดสนับสนุน

๒.๗.๓ อนุสัย ๗

อนุสัย คือ ธรรมชาติที่เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ เป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยทั้งรูปทั้งนาม หรือเป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยนามอย่างเดียว หรือรูปอย่างเดียว อนุสัยนี้ย่อมมีอยู่ในสัตว์นั้น ๆ เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึก ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบแล้ว กิเลสชนิดนี้ก็ยังนอนสงบอยู่

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตว่าด้วยอนุสัย มี ๗ ประการ ดังนี้

๑. กามราคานุสัย อนุสัย คือ ความกำหนัดในกาม
๒. ปฏิฆานุสัย อนุสัย คือ ความยินร้าย
๓. ทิฏฐานุสัย อนุสัย คือ ความเห็นผิด

^{๗๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔๘-๕๔๙/๒๔๐.

๔. วิจิณฺณานุสย อนุสย คือ ความล่งเลสงสย

๕. มานานุสย อนุสย คือ ความถือตัว

๖. ภวราคานุสย อนุสย คือ ความติดใจในภพ

๗. อวิชขานุสย อนุสยคือ ความไม่รู้แจ้ง^{๗๗}

๑. กามราคานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความกำหนด พอใจปรารถนาในวัตถุทุกามทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากระทบจิตแล้วทำให้เกิดความกำหนด พอใจ ติดใจนอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๘

๒. ปฏิฆานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความหงุดหงิดไม่พอใจมาการกระทบกระทั่งทางจิต โดยอาศัยรูป เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านั้นมากระทบจิต ความหงุดหงิดขัดเคือง จนเกิดความยินร้ายนอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒

๓. ทิฏฐานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความเห็นผิด เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น ทิฏฐิเหล่านั้นนอนสงบอยู่ภายในจิต เมื่อได้รับอารมณ์ฝ่ายเดียวกันเกิดความเห็นผิดมากขึ้น นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. วิจิณฺณานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความล่งเลสงสย ในคุณของพระรัตนตรัย ในสิ่งที่ควรเชื่อ ควรปฏิบัติ เกิดความล่งเลสงสย นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วิจิณฺณเจตสิกในวิจิณฺณสัมปยุตตจิต ๑

๕. มานานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความถือตัว ถือตนว่าสูงกว่าเขา เสมอเขา หรือต่ำกว่าเขา เรียกว่า อติมานะ ดูหมิ่นท่าน อวมานะ ดูหมิ่นตน นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิกในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔

๖. ภวราคานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความติดใจในภพ ว่าสิ่งนี้เป็นสุข สิ่งนี้เป็นที่ปรารถนา ยินดีในรูปภพ นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกอยู่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต

๗. อวิชขานุสย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความไม่รู้แจ้ง ความหลงไม่รู้ตามสภาวะตามความเป็นจริง นอนสงบอยู่ภายใน จนเป็นอวิชขานอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒^{๗๘}

อนุสยเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่ง ไม่ปรากฏออกมาให้เห็น ต่อเมื่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่ดีหรือไม่ดีมากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วอนุสยก็กิเลสที่

^{๗๗} ๐.ส.ตตค. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗.

^{๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓-๗, หน้า๘๔.

สงบอยู่นั้นก็เปลี่ยนสภาพเป็นปริยฐานกิเลส ปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ถ้าปริยฐานกิเลสนี้มีกำลังแรงมาก ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวิติกมกิเลสล่วงออกมาทางกาย วาจา การประหาณอนุสัยกิเลสย่อมประหาณได้ด้วยมคฺคจิต ดังมีพระบาลีปรากฏในวิสุทธิมรรคอรุณกถาว่า

อนุสสเยสุ ทิฏฐวิกิจจานุสสยา ปรมณณวชฺฌา กามราคปฏิฆานุสสยา
ตติยถาณวชฌามานภวราคะ วิชฺขานุสสยา จตุตถถาณวชฌา
แปลเป็นใจความว่า

ทิฏฐานุสัยและวิกิจจานุสัย	ประหาณได้ด้วยโสดาปัตติมคฺคญาณ
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย	ประหาณได้ด้วยอนาคามีมคฺคญาณ

มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชขานุสัย ประหาณได้ด้วยอรหัตมคฺคญาณ^{๗๙}

๒.๗.๔. มิจฉิตตะ ๘

มิจฉิตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด หมายถึง การกระทำจิตไม่แยบคาย อโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสภาพธรรมที่ผิด มีการกระทำผิด พุตผิดคิดผิด เป็นต้น เป็นธรรมที่ปฏิบัติกับมรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น

ในคัมภีร์ที่หมื่นกาย ปาฎิกวรรค ว่าด้วยเรื่อง ธรรมหมวดละ ๘ ประการ

๑. มิจฉาทิฏฐิ	เห็นผิด
๒. มิจฉาสังกัปปะ	ดำริผิด
๓. มิจฉาวาจา	เจรจาผิด
๔. มิจฉากัมมันตะ	กระทำผิด
๕. มิจฉาอาชีวะ	เลี้ยงชีพผิด
๖. มิจฉาวายามะ	พยายามผิด
๗. มิจฉาสติ	ระลึกผิด
๘. มิจฉาสมาธิ	ตั้งจิตมั่นผิด ^{๘๐}

๑. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลธรรม และ
ความเห็นไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์

^{๗๙} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริย อคคมหากัมมัฏฐานจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๒.

^{๘๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๐.

ปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฎฐิ มี ๒ อย่าง ได้แก่

ปรโตโฆสะ คือ การโฆษณาแต่บุคคลอื่น เสี่ยงจากผู้อื่น ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น

อโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยไม่แยบคาย การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา ความไม่รู้จักคิด การปล่อยให้อวิชชาครอบงำ ตรงกันข้ามกับคำว่า โยนิโสมนสิการ

๒. มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ ความดำริที่เป็นอกุศลทั้งหลาย ตรงข้ามจากสัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อกุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

ประการที่ ๑ กามวิตก ได้แก่ ความดำริที่หมกมุ่นในกามคุณอารมณ์

ประการที่ ๒ พยาบาทวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยพยาบาท

ประการที่ ๓ วิหิงสาวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยการเบียดเบียนผู้อื่น

๓. มิจฉาวาจา วาจาผิด ได้แก่ วจีทุจริต ๔ ความประพฤติผิดด้วยวาจา มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

๑) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเท็จ

๒) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดส่อเสียด

๓) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดคำหยาบ

๔) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔. มิจจกัมมันตะ กระทำผิด ได้แก่ กายทุจริต ๓ ความประพฤติผิดด้วยกาย คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิชชาจาร คือ

๑) เจตนาเป็นเหตุจากการฆ่าสัตว์

๒) เจตนาเป็นเหตุจากการลักทรัพย์

๓) เจตนาเป็นเหตุจากการประพฤติดีกในกาม

๕. มิจจอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่ เลี้ยงชีวิตในทางทุจริต

๖. มิจจาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ ความเพียรตรงข้ามกับสัมมาวายามะ

๗. มิจจาสติ ระลึกผิด ได้แก่ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เช่น ระลึกถึงการได้ทรัพย์ การได้ยศ เป็นต้น ในทางอกุศล อันจัดเป็นสติเทียม เป็นเหตุชักนำใจให้เกิดกิเลสมีโลภะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

๘. มิจจสมาธิ ตั้งจิตมั่นผิด ได้แก่ ตั้งจิตเพ่งเล็ง จดจ่อปักใจแน่วแนในกามราคะ พยาบาท เป็นต้น หรือเจริญสมาธิแล้ว หลงเพลิน ติดหมกมุ่น ตลอดจนนำไปใช้ผิดทาง ไม่เป็นไปเพื่อญาณทัสสนะ และความหลุดพ้น

มิจฉัตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด ส่วนใหญ่ก็มีนัยตรงกันข้ามกับองค์ มรรค ๘ มีสัมมาทิฎฐิ เป็นต้น

๒.๗ สรุปท้ายบท

การบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การบรรลุลอกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไปเพื่อความพ้นทุกข์เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกว่า อสังขตธรรม

เหตุแห่งการบรรลุลุธรรม หมายถึง เหตุที่ทำให้เป็นพระอริยบุคคลมีเสถียรภาพ เป็นต้น คือ สภาวะธรรมที่จะนำจิตเข้าสู่ความหลุดพ้นจนบรรลุลุธรรมได้ ตามพระพุทธดำรัส และทรงแสดง แก่ภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ การบรรลุลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม การบรรลุลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม การบรรลุลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม การบรรลุลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม และการบรรลุลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

ผลของการบรรลุลุธรรม หมายถึง จิตหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิรับกระแส นิพพานเป็นครั้งแรก บุคคลผู้ได้บรรลุมรรคญาณแล้ว คือ เคยหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว มีปรากฏอยู่ในโลก คือ อุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ภายหลัง ผู้เป็นพยานในนามกาย ทิฏฐิปัตตะ ผู้บรรลุลุสัมมาทิฏฐิ ศรัทธาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา อัมมานุสारी ผู้เล่นไปตามธรรม (ปัญญา) และ ศรัทธาอนุสारी ผู้เล่นไปตามศรัทธา พระอริยบุคคลที่ยังต้องศึกษาหรือผู้ยังมีเชื้อ คือ อุปาทานเหลืออยู่ คือ พระเสขะ หรืออุปาทิเสสบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ส่วนผู้ที่ไม่ต้องศึกษาหรือผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย พระอเสขะ หรืออนุปาทิเสสบุคคล คือ พระอรหันต์

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุลุธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณนั่นเอง ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสำเร็จ หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุธรรม ๔ ประการ คือ อุปาทาน ๔ นิวรณ์ ๕ อนุสัย ๗ และมิจฉัตตะ ๘ อธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุธรรม ดังนั้นจึงต้องมีวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุลุธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔